

INGEMAR

DÜRING

Ο

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

Α'

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ

ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

σχεδιάσματος και τοῦ λείπουν οἱ συνδέσεις. Στὸ δεύτερο μισὸ ἡ ἔκθεσι ἀποκτᾶ μερικὲς φορές μεγαλύτερη ὀρμὴ καὶ ζωντάνια, καὶ βρίσκουμε ἐδῶ, ὅπως λέει ὁ Jaeger, «μεγαλειώδεις φράσεις πού, ἀκόμη καὶ σήμερα, ὁ ἀναγνώστης τίς διαβάζει, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, μὲ δυνατὴ φωνή». Ἰδιαίτερα ὁμορφο, ἐμπνευσμένο, θαρρεῖς, ἀπὸ ἓνα αἶσθημα σεβασμοῦ, εἶναι τὸ τέλος τοῦ 8. κεφαλαίου, πού ἡ ἀνάγνωσή του συστήνεται σὲ ὅλους αὐτοὺς πού ἐπιμένουν νὰ μιλοῦν γιὰ τὸν «ξερὸν» Ἀριστοτέλη. Ἰδιαίτερα λειτουργικὸ εἶναι καὶ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.⁵⁷

Ἡ ἀνισότητά στὸ ὕφος ἀποδόθηκε σὲ διάφορες αἰτίες: 1) Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Diels μιλοῦν γιὰ τίς λεγόμενες «ὁάσεις», καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Bernays καὶ ὕστερα συχνὰ οἱ ὁάσεις αὐτὲς θεωρήθηκαν —χωρὶς νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἄλλα σημαντικὰ δεδομένα— ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. 2) Μερικὲς φορές ὁ κατὰ τὰ ἄλλα νηφάλιος, ἀπαθὴς καὶ διδακτικὸς Ἀριστοτέλης ἐνθουσιάζεται ἀπὸ τὸ θέμα του, καὶ αὐτὸ ἀντικαθρεφτίζεται στὴ γλώσσα πού χρησιμοποιεῖ. 3) Ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν παντογνώστης, δούλεψε ὁρισμένα κομμάτια μὲ μεγαλύτερη φροντίδα, γιὰ νὰ προφυλάγει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ ἐνδεχόμενες ἀβλεψίες τὴν ὥρα τοῦ μαθήματος. Ἔτσι ἐξηγοῦν συχνὰ τὴ φροντισμένη⁵⁸ μορφή τῆς ἀστρονομικῆς ἐνότητάς στὸ 8. κεφάλαιο τοῦ *Λάμβδα*. 4) Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαγόρευε γενικὰ τοὺς λόγους του καὶ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἐπαγγελματικὰ γραφεῖς. Κατὰ τὴ διόρθωσιν ἢ σὲ μιὰ νέα ἐπεξεργασία ἔκαμνε προσθήκας καὶ συμπληρώσεις. Οἱ προσθήκες αὐτὲς εὐκολὰ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸ ὅτι διασποῦν τὴν πορεία τῆς σκέψης ἢ διαφοροποιοῦνται ἔντονα ὡς πρὸς τὸ ὕφος ἀπὸ τὰ κείμενα πού τίς περιβάλλουν. Τὸ χωρίο 1074a 31-38 ἔχει αὐτὸ τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικόν. 5) Ὅλοι οἱ λόγοι σχεδιάστηκαν γιὰ προφορικὴ χρῆσι, καὶ φυσικὰ μὲ τὸν προφορικὸ λόγον συνδέονται πράγματα πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποτυπωθοῦν γραπτὰ: χειρονομίες, παύσεις, τόνος καὶ χρωματισμὸς τῆς φωνῆς κτλ. Ἡ λέξι οὗτοι στὸ 1074b 3, πού τυπικὰ δὲν ἀναφέρεται σὲ τίποτε, εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα γι' αὐτὸ τὸ πράγμα.⁵⁹ βρίσκεται στὴν κατακλείδα, πού εἶναι γραμμένη σὲ ὑψηλὸ ὕφος, καὶ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἀμέσως προηγούμενη φράσι, ἀλλὰ στὸ κύριον θέμα τοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι τὰ οὐράνια σώματα.

Ἡ διδασκαλία γιὰ τίς ἀρχές

Πλάτων. Ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἀναφορὲς στὴ διδασκαλία γιὰ τίς ἀρχές τὴν ὁποία ὁ Πλάτων εἶχε ἐκθέσει στὰ μαθήματά του *Περὶ τάγαθου*, διαλέγω τίς ἀκόλουθες:⁶⁰

⁵⁷ Ἔτσι καὶ στὸ τέλος τοῦ ἔργου *M* 1-9, 1086a 16-18.

⁵⁸ Τὸ λάθος ἀριθμητικῆς στὸ 1074a 12-14 ἔχει συζητηθεῖ πολὺ· ὁ Ross ἀναφέρει ἐπιγραμματικὰ τίς κυριότερες ἐρμηνεῖες.

⁵⁹ Merlan, *Traditio* 1946, 14.

⁶⁰ Τώρα ὑπάρχει μιὰ ἀξιόλογη ἐργασία, τὴν ὁποία ἐγὼ δὲν εἶχα πιά τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσω γιὰ τὸ βιβλίον μου αὐτό: K. Gaiser, *Platons ungeschriebene Lehre*: συμπληρωματικά: *Testimonia Platonica, Quellentexte zur Schule und mündlichen Lehre Platons*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ἐργασία πού ἀναφέραμε, Στουτγάρδη 1963.

«Ὁ Πλάτων χρησιμοποίησε δύο μόνο ἀρχές: τὴν ἀρχὴ τοῦ "τί εἶναι" καὶ μιὰ ὕλική ἀρχή. Γιατὶ γι' αὐτὸν οἱ ἰδέες εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων καὶ τὸ ἐν ἡ ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν. Γιὰ τὴν ὕλη μὲ τὴν ἐννοία τοῦ ὑποστρώματος, στὴν ὁποία ἀποδίδονται (ὡς κατηγορούμενα) στὴν περίπτωσι τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων οἱ ἰδέες καὶ στὴν περίπτωσι τῶν ἰδεῶν τὸ ἐν, ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι αὐτὴ εἶναι μιὰ δυάδα: τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό. Λέει ἀκόμη ὅτι τὸ ἐν εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ καλοῦ, ἡ δυάδα ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ.»⁶¹

«Ἐπειδὴ οἱ ἰδέες εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ὁ Πλάτων δεχόταν ὅτι τὰ στοιχεῖα τῶν ἰδεῶν εἶναι στοιχεῖα τῶν πραγμάτων. Ὡς πρὸς τὴν ὕλη ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρχές τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τὸ ἐν. Γιατὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό προέρχονταν, χάρις στὴ συμμετοχὴ τους στὸ ἐν, οἱ ἰδέες καὶ οἱ ἀριθμοί.»⁶² — (Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα) «οἱ ἰδέες εἶναι ἀριθμοί.»⁶³

«Ὅταν ὁ Πλάτων θέλησε νὰ κάνει μιὰ ἀναγωγὴ στὶς ἀρχές, φαίνεται ὅτι εἶχε παραγάγει ὅλα τὰ αἰσθητὰ πράγματα ἀπὸ τὶς ἰδέες, αὐτὲς ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς καὶ αὐτοὺς πάλι ἀπὸ τὶς ἀρχές· στὴ διαδικασία τῆς γένεσις ἀκολουθεῖ, μὲ ἀντίστροφη τάξη, μιὰ πορεία πρὸς τὰ κάτω, ὥσπου νὰ φτάσει στὰ (αἰσθητὰ) πράγματα ποὺ μόλις ἀναφέραμε.»⁶⁴ — «Αὐτοὶ παρουσιάζουν τὸ ἐν καὶ τὴν ἀόριστη δυάδα σὰν ἓνα εἶδος ἀντιθέτων. Ἡ δυάδα ἀντιπροσωπεύει αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει ὅρια, αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει τάξη, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα αὐτὰ ποὺ, καθεαυτά, δὲν ἔχουν μορφή.»⁶⁵ Ἐντούτοις εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει τὸ ὅλο⁶⁶ χωρὶς τὴ δυάδα, καὶ λένε μάλιστα ὅτι αὐτὴ ἔχει ἴσο ἢ καὶ μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἐν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ δύο ἀρχές εἶναι ἀντίθετες.»

Οἱ πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὴ θεωρίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα συμφωνοῦν, σὲ ὅλα τὰ βασικὰ στοιχεῖα, μὲ τὶς δοξογραφικὲς πληροφορίες τῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος γιὰ τὰ μαθήματα τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τάγαθοῦ*. Ὅπως λέει ὁ Ἀλέξανδρος,⁶⁷ ὁ Πλάτων προσπαθοῦσε νὰ ἐξηγήσει ὅλα τὰ ὄντα μὲ μιὰ ὅσο γινόταν πιὸ ἀπλὴ φόρμουλα. Ἡ βασικὴ φιλοσοφικὴ του σύλληψι συνίσταται στὸ συνδυασμὸ τοῦ εἶναι, τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀναλογίας (ἢ τοῦ μέτρου). Τὸ ἀγαθὸ

⁶¹ Ἀλφα 6, 998a 7-14. Πρβ. Λάμβδα 10, 1075a 35, Νϋ 4, 1091a 29 - b 3 καὶ 14-15. Θεόφρ. Μετ. 11b 4, Πλωτίνος Ἐνν. V 4, 2, 8-9.

⁶² Ἀλφα 6, 987b 18-22.

⁶³ Ἀλφα 9, 991b 9, πρβ. Λάμβδα 8, 1073a 18-22, Μϋ 8, 1083a 17-20.

⁶⁴ Θεόφρ. Μετ. 6b 11.

⁶⁵ Μετ. 11b 2 τὸ ἄπειρον καὶ τὸ ἄτακτον καὶ πᾶσα ὡς εἰπεῖν ἀμορφία καθ' αὐτήν. Πρβ. Ἐμπεδοκλῆ B 21, 7 διάμορφα καὶ ἀνδιχα καὶ ὑποσ. 115.

⁶⁶ τὴν τοῦ ὅλου φύσιν.

⁶⁷ Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ. 56, 15 πάντα γὰρ ἐπειρᾶτο ὡς εἰς ἀπλούστατα ταῦτα ἀνάγειν.

είναι ταυτόχρονα και αρχή της τάξης· ή έννοια της τάξης είναι ή ένότητα μέσα στην πολλαπλότητα, τὸ ἔν. Τὸ ἔν καὶ τὸ ἀγαθὸ λοιπὸν ὁ Πλάτων τὰ ἀνάγει σὲ ὕψιστες ἀρχές τοῦ εἶναι.

Τὸ ἔν ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὸ ἀντίθετό του. Δὲν μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε μὲ σιγουριά, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χρησιμοποίησε τὸν ὅρο «ἀόριστη δυάδα» ἢ ἂν αὐτὴ ἡ ἔκφραση ἀνήκε στὸ λεξιλόγιο τῆς Ἀκαδημίας.⁶⁸ αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σημασία γιὰ τὴν ἴδια τὴ θεωρία. Τὸ ἔν καὶ ἡ δυάδα εἶναι οἱ ἀρχές τῶν ἰδεῶν, τῶν ἀριθμῶν καί, γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὄλων τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων.⁶⁹ Ἡ δυάδα ὀνομάζεται ἔτσι, γιατί αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς πολλαπλότητας εἶναι φορέας δύο διαφορετικῶν «κατευθύνσεων».⁷⁰ Κλείνει μέσα της τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό, τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἔλλειψη, αὐτὸ ποὺ ξεπερνάει καὶ αὐτὸ ποὺ ξεπερνιέται, ἡ ἴδια ὅμως δὲν εἶναι τίποτε ἀπὸ τὰ δύο, ἀλλὰ ἀκριβῶς «ἀπροσδιόριστη». Ἡ ἀόριστη δυάδα ἔχει «τὴ δύναμη νὰ κάνει δύο», λέει ὁ Ἀριστοτέλης.⁷¹ Προσδιορισμένη ἀπὸ τὸ ἔν ἡ δυάδα παίρνει μιὰ ἰδιαίτερη μορφή. Ἡ δυάδα λειτουργεῖ ἐπομένως, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀλέξανδρος, ὡς διαιρετικὴ ἀρχή.⁷² Ἀπὸ τὸ ἄπειρο πλῆθος δυνατῶν σχέσεων γεννιοῦνται πρῶτα οἱ ἰδέες-ἀριθμοί. Ἡ πρώτη ἐπιμέρους μορφή τοῦ μεγάλου-μικροῦ εἶναι ὁ πρῶτος ἀριθμὸς, ὁ ἀριθμὸς δύο.⁷³ Αὐτὸς ὁ δημιουργημένος μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀριθμὸς δύο εἶναι ὡς ἰδέα-ἀριθμὸς ἓνα, δηλαδὴ μιὰ ὀρισμένη δυάδα. Μὲ τὴ συνέχιση τῆς διαίρεσης ἡ δυάδα γεννᾷ τὴ σειρά τῶν ἀριθμῶν. Ἴσως εἶναι σωστότερο νὰ περιγράψουμε τὴ γένεση τῶν ἰδεῶν-ἀριθμῶν ὡς μιὰ ἀλληλεπίδραση, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἔν παράγει τὴν ένότητα, ἐνῶ ἡ δυάδα λειτουργεῖ ὡς ἀρχὴ ἐξατομίκευσης. Ἐνα κεντρικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς θεωρίας ἐκφράζεται μὲ τὴ φόρμουλα κατ' ἀναλογίαν ἔν.⁷⁴ Ἡ σχέση μεταξύ δύο μεγεθῶν ἀνάγεται σχεδὸν σὲ ἀρχή: «Τὰ περισσότερα πράγματα ὀνομάζονται ἔν, γιατί εἴτε

⁶⁸ Πάντως ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸν Πλάτωνα στὰ Φυσ. Ι 9, 192a 11 εἴ τις δυάδα ποιεῖ. ἀόριστος δὴς, ἀλλὰ καὶ ἡ δὴς, τὸ μέγα καὶ μικρόν (στὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἔκφραση τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν· ὥστόσο στὴ διαφορὰ αὐτὴ τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης ἔχουν ἀποδώσει ὑπερβολικὰ μεγάλη σημασία)· ἐπίσης τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, τὸ ὑπερέχον-ἐλλείπον, ὑπεροχὴ-ἐλλειψις· ὁ Ἀριστοτέλης λέει συχνά, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων στοὺς διαλόγους, ἔν καὶ πλῆθος.

⁶⁹ Ἀλέξανδρος *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* 56, 8-35.

⁷⁰ Ἡ ἀνισότης τοῦ μέγα-μικρόν.

⁷¹ *Μυ* 7, 1082a 15, δυοποιός. Ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει παντοῦ τὴ δυάδα μὲ τὴ δική του έννοια τῆς ὕλης, ἀλλὰ ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἐνεργητικὴ αὐτὴ δύναμη τῆς δυάδος.

⁷² *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* 57, 3.

⁷³ 56, 21 τὴν ἐν τοῖς ἀριθμοῖς δυάδα, ἡ ὁποία εἶναι ἐν τῷ εἶδει.

⁷⁴ *Δέλτα* 6, 1016b 34, Θεόφρ. *Μετ.* 9a 7 διὰ πλείστου δὲ τὸ κατ' ἀναλογίαν, βλ. J. Stenzel, *Zahl und Gestalt*, 1959, 156-161.

παράγουν ένα άλλο έν, είτε τὸ ἔχουν, είτε τὸ δέχονται, είτε συνδέονται μαζί του με κάποια σχέση. Τὰ πράγματα ποὺ ὀνομάστηκαν καταρχὴν έν εἶναι ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἡ οὐσία εἶναι μία, είτε κατὰ τὴ συνάφεια [με αὐτὸ ἐννοεῖ τὰ συνεχῆ], είτε κατὰ τὴ μορφή [εἶδος], είτε κατὰ τὴν ἀναλογία [λόγος, κατὰ τὴν ἀμοιβαία σχέση]. Πραγματικά, ἀριθμοῦμε ὡς περισσότερα αὐτὰ ποὺ δὲν εἶναι συνεχῆ ἢ αὐτὰ ποὺ ἡ μορφή ἢ ἡ ἀναλογία τους δὲν εἶναι έν». Ὁ Θεόφραστος ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Δέλτα 6: «Αὐτὸ ποὺ εἶναι έν σὲ σχέση με κάτι ἄλλο, τὸ κατ' ἀναλογίαν έν, περιλαμβάνει τὸν πιὸ εὐρὺ κύκλο πραγμάτων».

Οἱ ιδέες-ἀριθμοί⁷⁵ προκύπτουν ἐπομένως με τὴν ἐξίσωση τοῦ μεγάλου-μικροῦ καὶ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ἀριθμητικὲς πράξεις. Οἱ μαθηματικοὶ ἀριθμοὶ καὶ τὰ μεγέθη καὶ οἱ ἐννοιες τῆς γεωμετρίας ἔχουν με τὶς ιδέες-ἀριθμοὺς τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχουν τὰ αἰσθητὰ πράγματα με τὶς ιδέες τους.

Ἡ ἀντίθεση ἐνότητα-πολλαπλότητα ἦταν ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ ὕστερα ἓνα παραδοσιακὸ θέμα. Ὁ Ἀναξίμανδρος ὀνόμαζε τὴν ὕλική του ἀρχὴ ἄπειρο.⁷⁶ Ἡ δυάδα τοῦ Πλάτωνα ὡστόσο δὲν εἶναι ἡ παραδοσιακὴ πολλαπλότητα, ἀλλὰ ἡ δυάδα τὴν ὁποία ἀποτελοῦν μαζί τὸ πολὺ καὶ τὸ λίγος, καὶ ἐπιπλέον ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὴ σύλληψη τῆς δυάδας ὡς ἀρχῆς ἰδιαίτερη ἐπιτυχία τοῦ Πλάτωνα σὲ σύγκριση με τὴν πυθαγόρεια καὶ τὴν προσωκρατικὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν. Καὶ οἱ Πυθαγόρειοι ἀναγνώριζαν τὸ έν ὡς ἀρχὴ τοῦ εἶναι καὶ δίδασκαν ὅτι οἱ ἀριθμοὶ ἦταν οἱ ἀρχές τῆς ὑπαρξῆς ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων. «Τὸ ἰδιαίτερο στὸν Πλάτωνα ὅμως εἶναι ὅτι δὲν θεωροῦσε τὸ ἄπειρο έν, ἀλλὰ ἐβγαζε ἀπὸ αὐτὸ μιὰ δυάδα με τὸ νὰ κάνει τὸ ἄπειρο νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό.»⁷⁷ Τὸ έν δὲν εἶναι μόνον ἡ προσωκρατικὴ ἔσχατη ἀρχὴ τῆς τάξης στὸ σύμπαν, ἀλλὰ, ταυτόχρονα, καὶ ἀρχὴ τῆς ἀναλογίας (δηλαδὴ τοῦ μέσου τῶν ἐναντίων)⁷⁸ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ θεωρία γιὰ τὶς δύο ἀρχές κάθε εἶδους ὑπαρξῆς φαίνεται ἴσως στὴν ἀρχὴ κάπως δυσνόητη⁷⁹ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἢ ἀφαίρεση φτάνει στὸ ἔσχατο σημεῖο της. Ὅμως, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους, ἔτσι καὶ ἐδῶ βρίσκουμε στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, καὶ με τρόπο χειροπιαστό, τὰ ἔχνη τῶν πλατωνικῶν

⁷⁵ εἰδητικοὶ ἀριθμοί· εἶναι ἀσύμβλητοι (βλ. ΜϚ 6-7) καὶ προκύπτουν ἰσαπθέντων τοῦ μεγάλου καὶ μικροῦ, 1081 a 25.

⁷⁶ τὸ ἄπειρον. Πρβ. *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* II 5, 332 a 19-25 καὶ ἀπ. A 15 Diels - Kranz.

⁷⁷ Ἄλφα 6, 987 b 25-27 τοῦτ' ἴδιον.

⁷⁸ Φίληβ. 16 d τὸν ἀριθμὸν αὐτοῦ πάντα κατιδεῖν τὸν μεταξὺ τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ ἐνός, Πολιτικός 283 e τὸ μέτριον, 284 c τὸ μέσον τῶν ἐσχάτων.

⁷⁹ Καὶ γιὰ τοὺς συγχρόνους παιδαριώδη, Φίληβ. 14 d.

ἀρχῶν: τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ὁρισμένο τοῦ ὅλου καὶ τὴν πολλαπλότητα τοῦ ἀορίστου. Ἡ ἀναζήτηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, «τῶν ὠραιότερων καὶ σπουδαιότερων πραγμάτων, πού μόνο μὲ τὸ νοῦ του μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ συλλάβει»,⁸⁰ εἶναι τὸ ψηλότερο σκαλοπάτι καὶ ὁ στόχος τῆς διαλεκτικῆς, αὐτοῦ δηλαδὴ πού ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμαζε φιλοσοφία τῶν πρώτων πραγμάτων.

Ὁ Θεόφραστος λέει ξεκάθαρα ὅτι στὴν ιεράρχηση τῶν ὄντων οἱ ἰδέες-ἀριθμοὶ βρίσκονται ψηλότερα ἀπὸ τὶς ἰδέες.⁸¹ «Ὁ Σέξτος κἀνόντας μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος — σὲ σύγκριση μὲ τὴν ὁποία οἱ λίγες γραμμὲς τοῦ Θεόφραστου δὲν εἶναι παρὰ ἓνας ἐπιγραμματικός, ἐντελῶς εὖστοχος βέβαια, πίνακας περιεχομένων καὶ συγχρόνως μιὰ καθόλου εὐκαταφρόνητη μαρτυρία γνησιότητος — διηγεῖται στὴν κριτικὴ του γιὰ τὶς ἰδέες ὅτι γιὰ τὸν Πλάτωνα οἱ ἰδέες δὲν ἦταν ἡ ἔσχατη πραγματικότητα, ἀλλὰ ὅτι τὶς ἀνῆγε στοὺς ἀριθμοὺς σὰν σὲ ἀνώτερες οὐσίες.»⁸² Τὸ ἐν πού ταυτίζεται μὲ τὸ ἀγαθὸ βρίσκεται πάνω καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι.⁸³ Τὸ ἐν ἐπομένως, ὡς ἀρχὴ τοῦ εἶναι καὶ ὡς θεμέλιο κάθε ἀξίας, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ εἶναι. Ἀπὸ τὶς ἀρχές ὁ Πλάτων παράγει ὅλα τὰ ὄντα.

Ἡ καλύτερα μαρτυρημένη διδασκαλία ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ τάγαθου* εἶναι ἡ διαίρεση τῶν ὄντων σὲ τρεῖς κατηγορίες.⁸⁴ Ἡ πρώτη κατηγορία εἶναι τὰ καθ' αὐτὰ ὄντα, οἱ ἰδέες-ἀριθμοὶ καὶ οἱ ἰδέες. Ἡ δεύτερη εἶναι τὰ ἀντίθετα, καὶ ἡ τρίτη «αὐτὰ πού βρίσκονται σὲ σχέση». Καὶ στὸν Ἀριστοτέλη βρίσκουμε τὴ διάκριση σὲ ἀντίθετα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται κάτι ἐνδιάμεσο, καὶ σὲ ζευγάρια σχετικῶν ἐννοιῶν, ὅπως διπλὸ-μισό. Ὅτι ὁ Πλάτων δεχόταν ἰδέες μόνο γιὰ τὴ σχέση καθεαυτὴν, δηλαδὴ γιὰ τὸ πρὸς τι, ὅχι ὁμῶς καὶ γιὰ τὶς σχετικὲς ἐννοιες, τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη,⁸⁵ καὶ τὸ βεβαιώνει καὶ ὁ Ἀλέξανδρος μὲ βάση τὴν προσωπικὴ του γνώση τοῦ ἔργου *Περὶ ἰδεῶν*. Οἱ τρεῖς κατηγορίες ἀνάγονταν στὶς ἀρχές: Αὐτὰ πού

⁸⁰ Πολιτικός 286 a.

⁸¹ 6 b 11, βλ. παραπάνω, σ. 316. Τὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἰδέες-ἀριθμοὺς καὶ στὶς ἰδέες τὴν ἐξηγεῖ μὲ σαφήνεια ὁ P. Wilpert, *Frühschriften*, 167 κ.ε. Ἡ πιὸ σημαντικὴ μαρτυρία στὸν Σέξτο, *Πρὸς Μαθ.* X 248-280.

⁸² Wilpert, *Frühschriften*, 168.

⁸³ Πολιτεία 509 b ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρεσβεῖα καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος, πάνω ἀπὸ τὸ εἶναι σὲ προτεραιότητα καὶ σὲ δύναμη, πρβ. ὑποσημ. 102. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει στὸ *Nῦ* 4, 1091 b 14 οὐσίαν τὸ ἐν εἶναι μάλιστα, ταυτίζει δηλαδὴ τὸ ὄν μὲ τὸ ἐν, πρβ. τόμ. Β', σ. 427, ὑποσ. 58.

⁸⁴ Τρεῖς μαρτυρίες: Ἀλέξ. *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* 56, 13-18· Συμπλ. *Εἰς τὰ Φυσ.* 248, 2-13· Σέξτος Ἐμπ. *Πρὸς Μαθ.* X 262-275· στὴν παρουσίαση τοῦ θέματος ἀκολουθοῦ τὸν Wilpert καὶ τὸν Krämer, 282. Στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους τὴ σαφέστερη διατύπωση τῆς διάκρισης αὐτῆς τὴ βρίσκουμε στὸν *Σοφιστὴ* 255 cd τὰ καθ' αὐτά, τὰ κατ' ἐναντίαςιν, τὰ πρὸς τι. Στὸν Ἀριστοτέλη: οὐσία, ποιὸν-ποσόν, πρὸς τι.

⁸⁵ Ἀλφα 9, 990 b 16 = *Mῦ* 4· Ἀλέξανδρος, *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* 83, 24.

υπάρχουν καθεαυτὰ περιλαμβάνονται στὸ ἓν, ἐνῶ αὐτὰ ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση περιλαμβάνονται στὴ δυάδα, γιατί ὅλα τὰ σχετικά ἐπιδέχονται τὸ περισσότερο ἢ τὸ λιγότερο. Ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, τὸ ἓν ἀνήκει στὸ γένος «ἴσο», τὸ ἄλλο στὸ γένος «ἄνισο». Ἡ *ισότης* περιλαμβάνεται στὸ ἓν, ἡ ἀνισότης στὴ δυάδα.

Πῶς φανταζόταν ὁ Πλάτων τὴ διάρθρωση τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν δὲν εἶναι σαφές σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Ὅσοσο μιλάει συχνὰ γιὰ τὰ μέγιστα γένη,⁸⁶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἀνώτερα εἶναι: «τὸ ἴδιο – τὸ διαφορετικόν», ἡ ἰσότητα – ἡ ἀνισότητα, ἡ ὁμοιότητα – ἡ ἀνομοιότητα, ἡ κίνηση – ἡ ἡρεμία.

Οἱ καθολικὲς κατηγορίες τῶν ὄντων εἶναι λοιπὸν τὰ καθ' αὐτὰ τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τὰ πρὸς ἕτερα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.⁸⁷ Στὸν αἰσθητὸν κόσμον δὲν ὑπάρχουν καθ' αὐτά, δηλαδή τὰ αἰσθητὰ πράγματα ὑπάρχουν μόνο ὡς μεταβλητὲς ποιότητες. Σύμφωνα μὲ τὴ μεταφορὰ ποὺ διαβάζουμε στὸν *Τίμαιο*,⁸⁸ τὰ εἶδωλα τῶν ἰδεῶν εἰσέρχονται στὰ πράγματα καὶ ἐξέρχονται ἀπὸ αὐτά. Τὸ πέρασμα στὴν ὑπαρξή, ἡ γένεσις εἰς οὐσίαν, ὁλοκληρώνεται ὅταν οἱ ποιότητες ποὺ βρίσκονται σὲ συνεχὴ ροὴ σταθεροποιῦνται μέσω τοῦ μέτρου καὶ τῆς τάξης —τὰ ὁποῖα εἶναι ταυτόχρονα τὸ ἀγαθὸ— καὶ ἔτσι γίνονται κατάλληλες νὰ ὑποδεχτοῦν τὸ εἶδωλο μιᾶς ἰδέας. Τὸ ὀρθὸ μέσο δίνει στὸ ἐπιμέρους ὄν τὸ εἶναι ποὺ τοῦ ἀναλογεῖ.⁸⁹

Στοὺς διαλόγους τοῦ ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὴ δημοσιότητα⁹⁰ ὁ Πλάτων δὲν ἐκθέτει ποτὲ ὁλοκληρωμένα τὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους διαλόγους ἔχουν —ὅπως σημειώνει ὁ Krämer— «τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ σημεῖο κορύφωσης τοῦ διαλόγου, ἢ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ κύριος ὁμιλητὴς ἐξηγεῖ, μὲ τὰ ἴδια περίπου λόγια, ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ μιλήσει γιὰ τὴν πραγματικὴ φύση αὐτοῦ ποὺ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ λόγου καὶ ὅτι θὰ ἐπανέλθει ἴσως σ' αὐτὸ μιὰ ἄλλη φορὰ».⁹¹ Μόνο στὸν *Φίληβο* ὁ Πλάτων κάνει μιὰ ἀρκετὰ ἀνοιχτὴ παρουσίαση «αὐτῶν τῶν

⁸⁶ Σοφ. 254 d κ.ε. Περισσότερα τοῦ Krämer, 310.

⁸⁷ Σοφ. 255 cd τῶν ὄντων τὰ μὲν αὐτὰ καθ' αὐτά, τὰ δὲ πρὸς ἄλλα.

⁸⁸ εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα, 50 c· ἄλλοτε ἄλλη γιγνόμενον 49 d.

⁸⁹ Krämer, 305· ὁ Krämer παραπέμπει στὸν ὁρισμὸ τοῦ μέσου καὶ τοῦ μετρίου στὸν *Πολιτικό* 283 d ὡς ἡ τῆς γενέσεως ἀναγκαία οὐσία. Πρβ. ἐπίσης *Φίληβ.* 26 d γιὰ τὸ ρόλο τοῦ πέρατος κατὰ τὴν γένεσιν εἰς οὐσίαν.

⁹⁰ Γιὰ τὴν προφορικὴ καὶ τὴ γραπτὴ ἐκθεση στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη βλ. Dirlmeier, «Merkwürdige Zitate in der Eud. Ethik des Aristoteles», *Sb. Heid. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.* 1962:2. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ἀξιόλογη ἐργασία.

⁹¹ Ὁ Krämer, 389 κ.ε., ἐξετάζει τοὺς διαλόγους σὲ βάθος. Καλὰ παραδείγματα εἶναι: *Πολιτεία* 506 de, *Τίμ.* 50 c καὶ *Πολιτικός* 263 b εἰσαῦθις, *Φαῖδρος* 246 a μακρᾶς διηγήσεως, Σοφ. 254 c καθ' ὅσον ὁ τρόπος ἐνδέχεται τῆς νῦν σκέψεως, *Τίμ.* 48 c τὸ νῦν οὐ ῥητέον.

πασίγνωστων τώρα, εκπληκτικῶν θεωριῶν γιὰ τὸ ἓνα καὶ τὰ πολλά», ὅπως λέει μὲ μιὰ δόση αὐτοειρωνείας.⁹² Ἀλλὰ «ὅποιος ἀπὸ τοὺς νέους πῆρε γιὰ πρώτη φορά μιὰ γεύση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, χαίρεται σὰν νὰ βρῆκε ἕναν θησαυρὸ σοφίας».⁹³ Τὸ τέλος ὁμῶς τοῦ ἔκτου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑβδομοῦ βιβλίου τῆς *Πολιτείας* εἶναι, ὅπως ξέρουμε, τὰ βασικά χωρία γιὰ τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν· γι' αὐτὸν τὸ λόγο, στὴ συνέχεια, θὰ ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία σ' αὐτὸ τὸ λαμπρὸ κομμάτι τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, μαζὶ μὲ τὸ ὑπόβαθρό του, ποὺ εἶναι ἡ θεωρία τῶν ἀρχῶν.

«Μὲ τὸ θέμα "τί εἶναι τὸ ἀγαθόν;" ἀσχοληθήκαμε ἤδη πολὺ.⁹⁴ Θὰ συζητήσουμε λοιπὸν τώρα αὐτὴν τὴν, πιὸ αξιόλογη ἀπὸ ὅλες, διδασκαλία, παρόλο ποὺ τὸ θέμα μοῦ φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ σημαντικό γιὰ νὰ μπορέσω, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο ποὺ ἔχουμε πάρει τώρα, νὰ πῶ μὲ τρόπο ἐξαντλητικὸ τίς τωρινές μου σκέψεις γι' αὐτό.⁹⁵ Δὲν θὰ μιλήσουμε λοιπὸν γιὰ τίς ἀνώτατες ἀρχές, ἀλλὰ μόνο γιὰ ὅσες προκύπτουν ἄμεσα ἀπὸ αὐτές.⁹⁶ Μιὰ ἄλλη φορά θὰ μιλήσουμε γιὰ κεῖνες.»

«Ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὰ πολλὰ ἀγαθὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθόν. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ ὡς ἰδέα, ὀνομάζουμε "ἀγαθόν" κάθε ἄλλο ἐπιμέρους ἀγαθὸ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἰδέα λέμε ὅτι αὐτὴ "εἶναι". Στὸν αἰσθητὸ κόσμο ὁ ἥλιος ἔχει μὲ τὴν ὄραση καὶ μὲ ὅσα βλέπουμε τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχει στὸν νοητὸ κόσμο ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς νόησης καὶ μὲ τὰ νοούμενα.⁹⁷ Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ δὲν εἶναι μόνο ἀρχὴ τῆς ἀξίας ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ πράγματα μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς γνώσης,⁹⁸ ἀρχὴ τῆς ἴδιας τῆς γνώσης⁹⁹ καὶ τοῦ εἶναι. Γιατί, ὅπως ὁ ἥλιος προκαλεῖ τὴ γένεση χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος γένεση, ἔτσι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ προκαλεῖ ὅχι μόνο τὸ νὰ μπορεῖ κάτι νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι.¹⁰⁰ Ὅπως τὸ φῶς μοιάζει μὲ τὸν ἥλιο, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἥλιος, ἔτσι καὶ τὰ ἀγαθὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ

⁹² 14 d τὰ δεδημευμένα τῶν θαυμαστῶν περὶ τὸ ἓν καὶ πολλά.

⁹³ 15 e τινὰ σοφίας εὐρηκῶς θησαυρόν.

⁹⁴ Θέμα: περὶ τοῦ ἀγαθοῦ διελθεῖν 506 d· τοσοῦτον χρόνον περὶ ταῦτα πραγματευόμενον 506 b· μέγιστα μαθήματα 504 a.

⁹⁵ 509 c συχνὰ ἀπολείπω, παραλείπω πολλά.

⁹⁶ Ὁ Πλάτων λέει «γίος καὶ εἰκόνα τοῦ ἀγαθοῦ, ὄχι πατέρα», ἔκγονος τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὁμοίωτος, 506 e.

⁹⁷ 508 c. Μιλάει πάντα γιὰ τὸν τοῦ ἀγαθοῦ ἔκγονον, γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ὃν τὰ ἀγαθὰ ἐγέννησε ἀνάλογον ἑαυτῷ, ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀνώτατη ἀρχὴ (καὶ ταυτόσημη μὲ τὸ ἓν).

⁹⁸ 508 e ἀλήθειαν παρέχει τοῖς γινωσκομένοις.

⁹⁹ τῷ γινώσκοντι τὴν δύναμιν ἀποδιδόν.

¹⁰⁰ 509 b τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς (= τὰ αἰσθητὰ πράγματα) προσεῖναι.

κόσμου, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, μοιάζουν μὲ τὸ ἀγαθόν,¹⁰¹ ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθόν, γιατί τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθὸ εἶναι μιὰ ἀρχὴ ἀκόμη ὑψηλότερη,¹⁰² ὅχι μὲ τὸ ἴδιο νόημα ἓνα ὄν [μιὰ οὐσία], ἀλλὰ ὑψωμένο πάνω ἀπὸ τὸ ὄν σὲ προτεραιότητα καὶ δύναμη» (γιατὶ οἱ ἰδέες ὡς οὐσίαι εἶναι ἰδιαίτερες καὶ ὁρισμένες περιπτώσεις τοῦ ἀγαθοῦ).

Στὴ συνέχεια ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ τὸ νόημα τῆς διδασκαλίας του γιὰ τὶς ἀρχές, πρῶτα μὲ μιὰ σύγκριση τῶν μεθόδων ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ μαθηματικοὶ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ φιλοσόφου καὶ ὕστερα μὲ τὴν πασίγνωστη παρομοίωση τοῦ σπηλαίου, μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδει παραστατικὰ τὸ ἀναποδογύρισμα τῆς γνώσης μας. Οἱ μαθηματικοὶ ξεκινοῦν ἀπὸ κάποιες βασικὲς προτάσεις,¹⁰³ ποὺ τὶς δέχονται ἀνεπιφύλακτα ὡς ἀληθινές, καὶ ποτὲ δὲν προχωροῦν πίσω καὶ πέρα ἀπὸ αὐτές. Κατὰ τὸν Πλάτωνα αὕτη εἶναι πάντοτε ἡ ὀρθὴ μέθοδος στὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες: τὰ συμπεράσματα ποὺ βγαίνουν μὲ αὐτὴν εἶναι ὀρθά. Ἔτσι δουλεύει κανεὶς στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Ὁ φιλόσοφος ὅμως ἔχει ἓνα ἄλλο ἔργο νὰ ἐπιτελέσει: νὰ διερευνήσῃ τὸ μὴ αἰσθητό. Γι' αὐτὸ ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τὶς βασικὲς προτάσεις προχωρεῖ στὶς ἀρχές,¹⁰⁴ ὥσπου νὰ φτάσῃ στὴν ἔσχατη ἀρχή. Ἐπειτα ἐπιστρέφει πάλι, μέσω τῶν ἰδεῶν, στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Αὐτὸ τὸ ἀνέβασμα στὶς ἀρχές καὶ τὸ κατέβασμα στὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι τὸ ἔργο τῆς διαλεκτικῆς.¹⁰⁵ Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πραγματώνεται μέσω τοῦ νοῦ, ἐνῶ τὴ συλλογιστικὴ μέθοδο τῶν μαθηματικῶν ὁ Πλάτων τὴν ὀνομάζει *διάνοιαν*. Τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ «λογικὴ ψυχὴ» συγγενεῖ μὲ τὸ ἐν καὶ μὲ τὸ ἀγαθόν, τὴ βρίσκουμε — μὲ διάφορες παρεκκλίσεις — καὶ στοὺς ἄλλους Ἀκαδημεικούς.¹⁰⁶ Ἡ φυσικὴ ἀφετηρία

¹⁰¹ 509a ἀγαθοειδῆ.

¹⁰² 509a ἐτι μειζόνως τιμητέον τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἔξιν. Μὲ τὴ λέξη ἔξιν δηλώνει τὴ μόνιμη κατάσταση τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ἐν. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἔκγονος τῶν δύο ἀρχῶν, τοῦ ἐνός καὶ τῆς δυάδος. Στὴν ἐνότητα αὕτη τῆς *Πολιτείας* ὁ Πλάτων συζητᾷ μόνο τὴ γένεση τῶν ἰδεῶν, ποὺ εἶναι τὰ μόνα ἀντικείμενα τῆς γνώσης, καὶ ὅχι τὴ γένεση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Γιὰ ὅσα βλέπουμε πάνω στὴ γῆ ἢ στὸν οὐρανὸ μπορούμε νὰ ἔχουμε μόνο γνώμες, ὅχι ὅμως γνώση (529b). Ἀντίθετα, γνώση μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει μόνο γιὰ τὸ ὄν καὶ τὸ ἀόρατον.

¹⁰³ ὑποθέσεις.

¹⁰⁴ ἐξ ὑποθέσεως ἐπ' ἀρχὴν ἀνυπόθετον, μέχρι τοῦ ἀνυποθέτου ἐπὶ τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν (511b).

¹⁰⁵ 511b ὁ λόγος ἀπτεται τῇ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει· οἱ ἀρχές εἶναι μόνο μετ' ἀρχῆς νοητά.

¹⁰⁶ Ὁ Ξενοκράτης ταύτιζε τὸν νοῦν καὶ τὴ μονάδα μὲ τὸ πρῶτο ἀγαθόν, ἀπ. 15 Heinze. Ἡ πολυσυζητημένη μαρτυρία ἀπὸ τὸ *Περὶ φιλοσοφίας* στὸ *Περὶ ψυχ.* 404b 18-27 — δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία — ἀνήκει σίγουρα στὸν ἴδιο θεματικὸ κύκλο. Στὸ *Δέλτα* 6, 1016b 1 ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἡ νόησις ἀδιαίρετος ἢ νοοῦσα τὸ τί ἦν εἶναι. Πρβ. καὶ τόμ. Β', σ. 406, ὑποσ. 139.

αὐτῆς τῆς θέσης ἦταν ὅτι ὁ νοῦς, ἡ λογικὴ ψυχὴ, ἦταν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἐν¹⁰⁷ ἀπὸ ὅ,τι ἡ πολυμερὴς ἄλογη ψυχὴ.

Ἀριστοτέλης. Στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν ἐμφανίζεται ὁλοκάθαρα μιὰ θεμελιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη: οἱ δύο τοὺς ἀντιμετώπιζαν τὸ πρόβλημα ξεκινώντας ἀπὸ ἀντίθετες ἀφετηρίες. «Ἄν κάποιος, χαζεύοντας μὲ ἀνοιχτὸ στόμα πρὸς τὰ πάνω ἢ κοιτάζοντας μὲ κλειστὸ τὸ στόμα πρὸς τὰ κάτω, ἐπιχειρεῖ νὰ καταλάβει κάτι ἀπὸ αὐτὰ ποὺ τὰ ἀντιλαμβάνομαστε μὲ τὶς αἰσθήσεις, λέω πῶς αὐτὸς ποτὲ δὲν θὰ καταλάβει τίποτε, γιατί κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης.»¹⁰⁸ Φυσικά, θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε νὰ κρίνουμε τὸν Πλάτωνα παίρνοντας τὰ λόγια τοῦ αὐστηρὰ κατὰ γράμμα. Ἄλλο δὲν χρειάζεται κανεὶς παρὰ νὰ διαβάσει ἀπὸ τὸν Φαῖδωνα τὸν ὕμνο στὴν ὁμορφιὰ τῆς γῆς, ποὺ ἡ ἐπίδρασή του πάνω μας γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ σὲ ὅσα εἰπώθηκαν προηγουμένως. Τότε θὰ καταλάβουμε ὅτι καὶ ὁ Πλάτων παρατηροῦσε μὲ ὀρθάνοιχτα μάτια τὸν κόσμον ὡς φαινόμενο καὶ ὅτι ἤξερε νὰ τὸν ἐκτιμήσει. Στὴν πραγματικότητά οἱ διάλογοί του εἶναι πολὺ πλουσιότεροι σὲ προσωπικὲς παρατηρήσεις πάνω σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς γνώσης ἀπὸ ὅ,τι τὰ διδακτικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Μόνο ποὺ ὁ Πλάτων δὲν ἤθελε νὰ παραδεχτεῖ ὅτι αὐτὸ ἦταν γνώση· γιὰ κείνον αὐτὸ ἀνῆκε στὸν κόσμον τῶν γνωμῶν (δόξαι). Ποτὲ ὁ Πλάτων δὲν χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη ἐπιστήμη γιὰ νὰ δηλώσει μιὰ μορφή τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης, σὰν αὐτὴν ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῶν Φυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ξεχωρίζει ρητὰ τὴν ἀληθινὴ ἢ καθαρὴ γνώση¹⁰⁹ ἀπὸ τὴ μὴ καθαρὴ, στὴν ὁποία δὲν θέλει νὰ ἐπιτρέψει μὲ κανένα τρόπο τὴν εἴσοδο.¹¹⁰

Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς φύσης καὶ ἀπὸ γενικὰ παραδεκτὲς ἀπόψεις.¹¹¹ «Εἶναι γελοῖο νὰ θέλουμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὰ φυσικὰ πράγματα ὑπάρχουν: αὐτὸ τὸ βλέπουμε. Ὅποιος προσπαθεῖ

¹⁰⁷ Πρβ. Θεαίτ. 184 d εἰς μίαν ιδέαν.

¹⁰⁸ Πολιτεία 529b. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει, ἀντίθετα, ὅτι οἱ Πλατωνικοὶ ἦταν ἀθεώρητοι τῶν ὑπαρχόντων, ἀγνοοῦσαν τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, Περὶ γεν. καὶ φθορ. I 2, 316a 8.

¹⁰⁹ Φαῖδρος 247 d.

¹¹⁰ Φίληβος 61 e-62 b.

¹¹¹ Ἡ συνήθης ἔκφραση εἶναι ἡ ὑποκειμένη φύσις ἢ ὕλη, π.χ. Ἄλφα 9, 992 b 1. Ἡ λέξη τὰ φαινόμενα περιλαμβάνει ὅλα τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, δηλαδὴ ὄχι μόνο τὰ «φαινόμενα» ποὺ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, ἀλλὰ καὶ γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀπόψεις, τὰ δοκοῦντα· βλ. σχετικὰ C.E.L. Owen, Τιθέναι τὰ φαινόμενα, στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, 83-103.

νά εξηγήσει κάτι που όλοφάνερα υπάρχει με κάτι που δεν είναι φανερό,¹¹² δείχνει την άνικανότητά του να ξεχωρίσει αυτό που είναι προφανές από μόνο του από αυτό που χρειάζεται εξήγηση. Έτσι, θα μπορούσε κάποιος που είναι εκ γενετής τυφλός να βγάλει έξυπνα συμπεράσματα για τα χρώματα, ωστόσο τα λόγια αυτού του είδους θα παρέμεναν απλές λέξεις, πίσω από τις οποίες δεν υπάρχει καμιά απολύτως σκέψη.»¹¹³

Στόν ορίζοντα της αριστοτελικής φιλοσοφίας βρίσκονται τα όσα συμβαίνουν στη φύση και όχι το είναι, όπως στον Πλάτωνα. Τη λέξη *κίνησις* εμείς τη μεταφράζουμε ως κίνηση ή μεταβολή, στην πραγματικότητα όμως αυτή σημαίνει όλα τα φυσικά φαινόμενα, ακόμη και τη γένεση και τη φθορά.¹¹⁴ Όταν ο 'Αριστοτέλης άρχισε να παρατηρεί τα φυσικά φαινόμενα και να σκέφτεται πάνω σ' αυτά, ανακάλυψε ότι αποτελούν μέρη ενός βιολογικού κύκλου και ότι τα επιμέρους φαινόμενα συνεργάζονται για την πραγμάτωση ενός σκοπού. Κάθε ζωντανό όν εξελίσσεται προς έναν ιδιαίτερο σκοπό και κλείνει μέσα του τη δυνατότητα να φτάσει σε μια ολοκληρωμένη δομή και μορφή. 'Η φύση καθεαυτήν είναι κάτι που δεν έχει δομή, αποβλέπει όμως στη δομή.¹¹⁵ Κάθε φυσικό πράγμα (έπομένως όχι μόνο τα ζώα και τα φυτά, αλλά και τα στοιχειώδη σώματα, τα απλά σώματα) κλείνει μέσα του μια αρχή κίνησης και ήρεμίας,¹¹⁶ ή οποία στους ζωντανούς οργανισμούς προκαλεί την ανάπτυξη και την εξέλιξη, ενώ στα στοιχειά όλες τις άλλες φυσικές διεργασίες. Έργο του μελετητή της φύσης είναι να εξηγήσει σύμφωνα με ποιές αρχές συμβαίνουν όλα αυτά τα φυσικά φαινόμενα και γενικά πώς είναι δομημένος ο κόσμος των φαινομένων. Σωστά ο K.v. Fritz¹¹⁷ επισήμανε τη θεμελιώδη διαφορά μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης σύλληψης της αιτιότητας. 'Ο 'Αριστοτέλης ρωτάει πάντοτε *διὰ τί*, και αυτή την έρευνητική μέθοδο τη δήλωναν αργότερα με τη λέξη *αριστοτελίζειν*. Με τη μέθο-

¹¹² Πρόκειται για μια ειρωνική αντιστροφή της αναγνωρισμένης αρχής *όψις αδήλων τὰ φαινόμενα*: πολύ διαφωτιστικό για το θέμα αυτό το άρθρο του H. Diller, *Hermes* 67, 1932, 14-42.

¹¹³ Φυσ. II 1, 193 a 3-9. Πρβ. τη σχεδόν ίδια διατύπωση στὸ Corp. Hipp. *Περὶ τέχνης* 2 (τὸ κείμενο παρατίθεται ἀπὸ τοὺς Diels - Kranz, II 338).

¹¹⁴ Αργότερα, για πρώτη φορά στὰ Φυσ. V, ὁ 'Αριστοτέλης διέκρινε τὴν γένεσιν καὶ τὴν φθορὰν ἀπὸ τὴν κίνησιν. Στὰ Φυσ. I (ὅπως καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα) μιλάει γιὰ τὴν ἀπλὴν γένεσιν (= γένεση ἐγγένει) γιὰ νὰ ξεχωρίσει τὴν πραγματικὴ γένεση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ποιοτικὴ μεταβολή.

¹¹⁵ Φυσ. II 1, 193 a 11 *ἀρρύθμιστον καθ' ἑαυτό*, Δέλτα 4, 1014 b 27 *ἀρρυθμίστου ὄντος καὶ ἀμεταβλήτου ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς αὐτοῦ*. Πρβ. ὑποσ. 65.

¹¹⁶ Φυσ. II 1, 192 b 14 *ἐν ἑαυτῷ ἀρχὴν ἔχει κινήσεως καὶ στάσεως*. Πρβ. παρακάτω, σ. 374 καὶ τόμ. Β', σ. 95.

¹¹⁷ *Studium Generale* 14, 1961, 622 κ.έ.

δό του ο Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀποκαλύψει τοὺς παράγοντες ποὺ προσδιορίζουν ἓνα συγκεκριμένο φαινόμενο καὶ ὁδηγοῦν σὲ ἓναν συγκεκριμένο σκοπό. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὥστόσο τὸ ἐνδιαφέρον του σταματάει. Δὲν θέτει ποτὲ τὸ ἐρώτημα ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπαληθεύσει τὴ θεωρία μὲ ἓνα πείραμα, ἢ ἂν — μὲ βάση μιὰ ἀνάλυση — μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψει τὴν ἐξέλιξη ἐνὸς φαινομένου. Ἡ θεμελιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀρχαίας φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ὕστερα ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι στοχαστὲς — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς διαφορὰς τῶν συστημάτων τους — ἔμεναν πάντοτε προσκολλημένοι σὲ στατικές ἀρχές μὴ μεταβολῆς, ἐνῶ ὕστερα ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο, ὅλες οἱ ἐρμηνεῖες τῆς νομοτέλειας στὴ φύση στηρίζονται σὲ δυναμικὰ ἀμετάβλητες ἀρχές.

Στὰ τρία πρώιμα ἔργα *Λάμβδα*, *Φυσικά Ι* καὶ *II* μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε πῶς δημιουργήθηκε, βῆμα πρὸς βῆμα, ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τίς ἀρχές. Στὸ *Λάμβδα* κάνει μιὰ συνολικὴ θεώρηση. Ἡ βασικὴ σύλληψη εἶναι ἤδη σταθερή, μόνο στίς λεπτομέρειες μένουν ἀκόμη κάποια πράγματα ἐκκρεμῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι μιὰ λειτουργικὴ ἐνότητα. "Ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στὸν κόσμον καὶ ὑπόκεινται σὲ μεταβολὴ θέλει νὰ τὰ παρουσιάσει ὡς τὸ τελευταῖο σκαλοπάτι μιᾶς δομῆς ποὺ στὴν κορυφὴ της βρίσκεται τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον.¹¹⁸ Δουλεῦει ἤδη μὲ τίς βασικὲς τοῦ ἔννοιες: τίς ἀρχές (*ἀρχαί*) ἢ αἰτίαι, τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν *δύναμις-ἐνέργεια*, τὴν ιδέα τοῦ ὀργανικοῦ ὅλου καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ τέλους. Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε καθαρὰ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης προχωρεῖ ψηλαφητὰ καὶ πῶς δημιουργεῖ, βῆμα βῆμα, τὴν ὁρολογία του.

Τὸ θέμα τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Φυσικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀρίζει ὡς «ἀρχές τῶν φυσικῶν φαινομένων κατὰ τὴ γένεση».¹¹⁹ Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Προσωκρατικῶν, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ γένεση τῶν στοιχείων ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ γένεση ἐγγένει (*ἀπλῇ γένεσις*). Ἀπελευθερώνοντας τὸ πρόβλημα τῆς ἀπλῆς γενέσεως ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα καὶ εἰσάγοντας τὴν «ἀπουσία τῆς μορφῆς» ὡς πρώτη ἀντίθεση, ὁ Ἀριστοτέλης ἄλλαξε ἐντελῶς τὴν προβληματικὴ τοῦ θέματος. Τὸ μὴ ὂν ἔγινε ἀπλῶς μιὰ γνωσιοθεωρητικὴ ἔννοια καὶ ταυτίστηκε μὲ τὸ μὴ αἰσθητό. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς καινούριας θεωρίας· στὰ λόγια του¹²⁰ νιώθουμε ἓναν

118 1072 b 13 *ἐκ τοιαύτης ἄρ' ἀρχῆς ἤρτηται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις*, πρβ. *Θεαίτ.* 156 a καὶ παρακάτω, σ. 363.

119 I 7, 191 a 3 *αἱ ἀρχαί τῶν περὶ γένεσιν φυσικῶν*. Ἡ ἔκφραση *τὰ περὶ γένεσιν φυσικά* εἶναι μοναδική. Πρβ. *Μετεωρ.* I 14, 351 b 8 *τὴν φυσικὴν τὴν περὶ τὴν γῆν γένεσιν*.

120 I 5, 188 b 12. Ἐνα παρόμοιο χωρίο στὰ *Ἀναλ.* ὕστ. I 21, 82 b 31.

τόνο θριάμβου: «Όλα όσα είναι αρμονικά συγκροτημένα πρέπει να γεννιούνται από όσα δεν είναι αρμονικά συγκροτημένα· και όσα δεν είναι αρμονικά συγκροτημένα από όσα είναι αρμονικά συγκροτημένα. Όσα είναι αρμονικά συγκροτημένα μετατρέπονται, όταν φθαρούν, σε μη αρμονικά συγκροτημένα, όχι όμως σε οποιαδήποτε, αλλά στα αντίθετά τους».

Στο δεύτερο βιβλίο των *Φυσικῶν* ο Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τους τέσσερις παράγοντες που μπορούμε να διακρίνουμε σε κάθε φυσικό φαινόμενο: την ὕλη, τὴ μορφή, τὴν αἰτία τῆς κίνησης καὶ τὸ σκοπὸ τῆς μεταβολῆς. Κατὰ παράδοση μεταφράζουμε τὴν αἰτίαν ὡς αἰτία, προσθέτοντας κάθε φορά καὶ τὴν ἐπεξήγηση ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ αἰτίες μετὰ τὴ σημερινὴ ἔννοια τῆς λέξης. Μόνο τὴν τρίτη ἀρχὴ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάζουμε καὶ ἐμεῖς «αἰτία». Ὁ Ἀριστοτέλης συγγέει συχνὰ τὴν *causa cognoscendi* μετὰ τὴν *causa essendi*, τὸ λόγο μετὰ τὴν αἰτία. Ξεκινáει πάντοτε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ γνώση προϋποθέτει γνώση τοῦ διὰ τί. «Κάνουμε τὴν ἔρευνά μας γιὰ χάρη τῆς γνώσης· νομίζουμε ὅμως ὅτι τὰ ἐπιμέρους πράγματα δὲν τὰ γνωρίζουμε πρὶν νὰ γνωρίσουμε γιὰ τὸ κάθε πράγμα ἓνα "γιατί", καὶ αὐτὸ σημαίνει νὰ κατανοήσουμε τὴν πρώτη αἰτία.»¹²¹ Ἡ ἔννοια τῆς στέρησης, πού παίζει ἓναν σημαντικὸ ρόλο στὸ *Λάμβδα* καὶ στὸ πρῶτο βιβλίο των *Φυσικῶν*, χάνει ἀργότερα τὴ σπουδαιότητά της.

Ὁ Πλάτων εἶχε ἀναπτύξει μιὰ θεωρία γιὰ τὶς ἀρχές τοῦ εἶναι, στὴν ὁποία ἔμεινε προσηλωμένος μετὰ σταθερὴ συνέπεια. Εἶναι μάλιστα πιθανὸ ὅτι ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς ιδέες-ἀριθμούς, ἡ ὁποία τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ὀρίσει ἀριθμητικὰ τὶς ιδέες, εἶναι μιὰ λεπτὴ ἀνάπτυξη τῆς κλασικῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν. Ὅποια ἐρμηνεία καὶ ἂν δώσουμε στὶς σχετικὲς πληροφορίες πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ, θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι οἱ ιδέες-ἀριθμοὶ καὶ οἱ ιδέες εἶναι ἀπόψεις τῆς ἴδιας «ὀντότητας», καὶ ἐπομένως στὴν οὐσία ταυτίζονται. Ἀκόμη καὶ ἂν, μαζί μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, διακρίνουμε δύο στάδια στὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν, ἡ θεωρία αὐτὴ παραμένει, σὲ ὅλα τὰ βασικά της σημεία, ἀμετάβλητη.

Ἐχουμε ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν πεπεισμένος ὅτι στὸ *Λάμβδα* παρουσίαζε μιὰ θεωρία τῶν ἀρχῶν πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποκαταστήσει τὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές. Πρόθεσή του εἶναι νὰ μιλήσει γιὰ τὴν οὐσίαν. Ἰδιαίτερα στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου συζητάει, σημεῖο πρὸς σημεῖο, τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν: τὸ ἀγαθόν, τὸ ἓν, τὶς ιδέες καὶ τὴ σχέση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μετὰ τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γυρίσει τὴν πλάτη στὴν «παν-ἐπιστήμη» καὶ στὴν ὄντολογία τοῦ Πλάτωνα, ὁ τρόπος μετὰ τὸν

¹²¹ Φυσ. Β 3, 194 b 17.

όποιο θέτει τὸ πρόβλημα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν παρουσίαση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ σύνολό της εἶναι ὅτι αὐτὸς θεωροῦσε τὴ δική του φιλοσοφία ἀποτέλεσμα τῆς πάλης παλαιότερων στοχαστῶν μὲ τὰ ἴδια βασικά ἐρωτήματα. Ἡ πολεμικὴ στὸ Λάμβδα εἶναι ἐντονὴ ἀλλὰ εὐγενικὴ.¹²² Ἡ ὁρολογία δὲν ἔχει ἀκόμη σταθεροποιηθεῖ.¹²³

Τὸ Λάμβδα. «Τὸ θέμα μου εἶναι ἡ οὐσία.» Ἡ διάρθρωση τῆς πραγματείας εἶναι ἀπλή. Στὰ κεφάλαια 1-5 ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὶς ἀρχές τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, πόσες εἶναι καὶ ὡς ποῖο σημεῖο ταυτίζονται.¹²⁴ Πιστεύει ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ἀνήκει στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, γιατί αὐτὰ συνδέονται μὲ τὴν κίνηση. Στὰ κεφάλαια 6-8 μιλάει γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχές, ποὺ τοὺς δίνει τὸ ὄνομα *αἰδῖος οὐσία ἀκίνητος*.¹²⁵ Τὸ θέμα αὐτὸ ἀνήκει ὅμως σὲ μιὰ ἄλλη ἐπιστήμη.¹²⁶ Ἄν αὐτὸ τὸ ἐκφράσουμε μὲ τὴν κατοπινὴ ὁρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ Λάμβδα εἶναι ἐπομένως ταυτόχρονα φυσικὴ καὶ φιλοσοφία τῶν πρώτων πραγμάτων. Στὰ κεφάλαια 9-10 ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται διάφορα προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν μὲ τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές. Πρῶτα τὸ πρόβλημα τοῦ νοῦ, καθὼς καὶ τῆς σχέσης ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ τὴν ἀντίληψη μέσω τῶν αἰσθήσεων, ἀνάμεσα στὴ γνώμη καὶ τὴ σκέψη ποὺ βασιζέται στὴ συλλογιστικὴ. Στὴ συνέχεια, στὸ κεφάλαιο 10, ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει πῶς μπορεῖ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὴ νέα του θεωρία ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἐνός· ἀναφέρει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ δική του διδασκαλία γιὰ τὰ ἀντίθετα καὶ στὴν ἀντίστοιχη διδασκαλία τῆς Ἀκαδημίας· τέλος ἀναρωτιέται ἂν εἶναι σωστὸ μόνον τὸ ἐν νὰ μετέχει στὸ ἀγαθόν, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα στὸ κακόν. Ἀφοῦ ἔχει θέσει ἐντελῶς εὐκαιριακὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλα ἐρωτήματα,¹²⁷ κυρίως γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, σχολιάζει τὴν ἀποψη τοῦ Πλάτωνα —ὅπως τὴν ἐκθέτει στὴν *Πολιτεία* (477-478)— γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴν ἄγνοια. Ἐπειτα στρέφεται ἐναντίον τῶν ὑλιστῶν, οἱ ὁποῖοι βεβαιώνουν ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα· ἂν αὐτὸ

¹²² οἱ χαριστερώς λέγοντες γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ξενοκράτη καὶ τὸν Σπεύσιππο.

¹²³ Οἱ θεμελιώδεις ἐννοιες εἶδος-στέρησις-ὕλη χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ 1069b 33 *αἷτια καὶ ἀρχαί*, στὸ 1070b 3 *οὐσίαι* (μοναδικὴ περίπτωση), στὸ 1070b 25 *στοιχεῖα κατ' ἀναλογίαν*. Πρβ. τόμ. Β', σ. 449, ὑποσ. 168.

¹²⁴ 1071b 1 *τίνες ἀρχαί τῶν αἰσθητῶν καὶ πόσαι καὶ πῶς αἱ αὐταὶ καὶ πῶς ἕτεραι*.

¹²⁵ 1071b 5.

¹²⁶ 1069a 36 *ἐκεῖναι μὲν φυσικῆς, αὕτη δ' ἐτέρας*. Πρβ. Ζῆτα 11, 1037a 14, τόμ. Β', σ. 417.

¹²⁷ 1075b 13-19.

ήταν σωστό, δεν θα υπήρχε καμιά αρχή, καμιά τάξη, κανένα γίγνεσθαι και κανένα κοσμικό σύστημα. Ύστερα από μερικές ακόμη επικριτικές παρατηρήσεις για την ανεπάρκεια της θεωρίας των ιδεών και για το έπεισοδιώδες σύμπαν του Σπεύσιππου, ο 'Αριστοτέλης τελειώνει με τον ισχυρισμό ότι η νέα του θεωρία παρουσιάζει το σύμπαν ως μια λειτουργική ενότητα, στην οποία τα φυσικά φαινόμενα, η ζωή και ο θάνατος πάνω στη γη και οι κινήσεις των άφθαρτων ούράνιων σωμάτων εξαρτώνται από μία και μοναδική αρχή. Δεν άμφιβάλλω ότι ο 'Αριστοτέλης ήταν πεπεισμένος ότι με τη θεωρία του αυτή είχε εξηγήσει τις «αρχές» του Πλάτωνα καλύτερα από ό,τι ο ίδιος ο Πλάτων: το «έν», που στον Πλάτωνα είναι η αρχή του είναι, εμφανίζεται τώρα ως οργανική, λειτουργική ενότητα: «τὸ ἀγαθόν» ως τελικός σκοπός όλων ὅσα συμβαίνουν στη φύση· η ψυχή του κόσμου ως τὸ πρῶτον κινούν, στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται καὶ ἓνας θεϊκὸς νοῦς· οἱ ιδέες ἐμφανίζονται ὡς δομὴ τῶν πραγμάτων· μετὰ τὴν διδασκαλίαν γιὰ τὶς ἐννοεῖς δυνάμεις-ἐνέργειαν ὁ 'Αριστοτέλης ρίχνει μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα στὴ διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ὑπερβατικὲς μορφές καὶ στὴ δική του γιὰ τὶς ἐνεργοποιημένες μορφές· ὅπου τὸ εἶναι ὁρίζεται ὡς πραγματικὸ εἶναι, ὡς οὐσία, ἔχει τὴν ἐννοίαν τῆς ὑπαρξῆς, τῆς ἐνεργείας. Ἡ θεωρία τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὸ εἶναι ἀποκτᾷ στὰ βιβλία ΓΖΗΘ μεγαλύτερη σαφήνεια, κυρίως γιὰτὶ αὐτὸς ξεχωρίζει τὴν θεωρίαν τῶν ὄντων ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ ἰδιοῦ τοῦ εἶναι, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἡ προοπτικὴ ἔχει γίνει πιά εὐρύτερη καὶ ἡ τεκμηρίωσις βαθύτερη. Πρέπει ὥστόσο νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ συνολικὴ σύλληψις παρέμεινε ἀμετάβλητη.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία φράση αὐτῆς τῆς πραγματείας ὁ 'Αριστοτέλης ἔχει στὸ νοῦ του τὶς θέσεις τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Σπεύσιππου καὶ τοῦ Ξενοκράτη. Ἡ παράφρασις ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι φυσικὰ καὶ μιὰ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου. «Εἴτε φανταζόμαστε, μαζὶ μετὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ σύμπαν ὡς μιὰ ἐνότητα, εἴτε, μαζὶ μετὰ τὸν Σπεύσιππο, ὡς μιὰ σειρά πραγμάτων, ἡ θεωρία μου γιὰ τὶς κατηγορίες ἰσχύει: πρῶτα εἶναι ἡ οὐσία (ἡ "ὄντότητα", αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει πραγματικά), ἔπειτα ἡ ποιότητα καὶ ἡ ποσότητα. Ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ικανοποιήσει, γιὰτὶ ἐγὼ θεωρῶ ὄντα ἐγγένει μόνον: 1) τὰ φθαρτά, πολὺ γνωστὰ σὲ ὅλους μας, πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· 2) τὰ ἀφθαρτα οὐράνια σώματα· 3) τὴν ἀρχὴν τῆς κίνησεως καὶ τοῦ χρόνου, γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατον ἡ κίνησις νὰ ἔχει ἀρχὴν ἢ τέλος, ἀφοῦ πάντα ὑπῆρχε.¹²⁸ Ὅτι τίποτε ἄλλο δὲν ὑπάρχει χωριστά, τὸ βεβαιώνουν οἱ παλαιοὶ στοχαστὲς μετὰ τὰ συμπεράσματά τους.¹²⁹ Μετὰ τὸν ἀφηρημένο τρόπο

¹²⁸ Στὸ 1071b 5 αὐτὲς αἱ αἰδίοι οὐσίαι ἀκίνητοι χαρακτηρίζονται οὐσίαι πρῶται τῶν ὄντων.

¹²⁹ 1069a 25 ἔργον. οἱ νῦν=ὁ Πλάτων καὶ οἱ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας του γιὰ τὶς ιδέες.

σκέψης του ὁ Πλάτων καταλαβαίνει κυρίως τις ἔννοιες γένους ὡς πραγματικά ὑπαρκτές, αὐτὲς ὅμως δὲν ὑπάρχουν χωριστά.»¹³⁰

«Θέλουμε λοιπὸν νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ φθαρτὰ αἰσθητὰ πράγματα. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάτω ἀπὸ τὶς μεταβολὲς ὑπάρχει κάτι ποὺ παραμένει.¹³¹ Αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα, ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ πρὸς δύο ἀντίθετες "κατευθύνσεις",¹³² τὸ ὀνομάζουμε ὕλη. Στὴ φύση λοιπὸν ὑπάρχουν τέσσερα εἶδη μεταβολῆς, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ τέσσερις ἀπὸ τὶς κατηγορίες μας: 1) Ἡ γένεση καὶ ἡ φθορὰ εἶναι μεταβολὴ ὡς πρὸς τὸ τί· στὴν περίπτωση αὐτὴ μιλοῦμε γιὰ γένεση ἐγγένει (ἀπλῆ γένεσις)· 2) ποιοτικὴ μεταβολή· 3) ἡ αὐξηση καὶ ἡ ἐλάττωσις εἶναι ποσοτικὴ μεταβολή· 4) τὴ μεταβολὴ ὡς πρὸς τὸν τόπο τὴν ὀνομάζουμε κίνηση. Μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἔχω ξεπεράσει τὴ δυσκολία ποὺ προκαλοῦσε ἀμηχανία σὲ ὅλους τοὺς παλαιότερους στοχαστές. Γιατὶ ἴσχυε καὶ ἰσχύει τὸ ἀξίωμα ὅτι κανένα πράγμα δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία μου ὅλα προέρχονται ἀπὸ κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει δυνάμει, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἐνεργείᾳ. Τὶς πολὺ γνωστὲς θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα, τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Ἀναξίμανδρου ἢ τοῦ Δημόκριτου μπορούμε τώρα νὰ τὶς ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴ δική μου διατύπωση: δυνάμει ἦταν ὅλα μαζί, ἐνεργείᾳ ὅμως ὄχι. Στὴν πραγματικότητα οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ ἦταν πολὺ κοντὰ στὴ δική μου ἔννοια τῆς ὕλης.¹³³ Ὅλα τὰ πράγματα ποὺ μεταβάλλονται ἔχουν ὕλη. Πρέπει λοιπὸν νὰ προϋποθέσουμε μιὰ ὕλη καὶ γιὰ τὴν κίνηση, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κίνηση τῶν οὐράνιων σωμάτων. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὰ εἶναι αἰώνια, δὲν χρειάζονται, βέβαια, ὕλη γιὰ τὴ γένεση, ἀλλὰ γιὰ τὸ "ἀπὸ ποῦ" καὶ τὸ "πρὸς ποῦ".»¹³⁴

«Γιὰ τὸ μὴ ὄν μπορούμε νὰ μιλήσουμε μὲ τρεῖς σημασίες: 1) σύμφωνα μὲ τὶς κατηγορίες, σὲ ἀρνητικὴ μορφή· 2) μὲ τὴ μορφή ἐνὸς λαθεμένου ἰσχυ-

¹³⁰ 1069a 24 οὐδὲν τῶν ἄλλων χωριστόν.

¹³¹ 1069b 6 ὑπεῖναι τι, πρβ. Φυσ. I 9, 192a 10.

¹³² Πρβ. τὸ μέγα καὶ μικρόν τοῦ Πλάτωνα, ποὺ κλείνει μέσα του μιὰ ἀνισότητά, δύο ἀντίθετες μεταξύ τους τάσεις (Ἀλέξ. Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ. 56, 17). Τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα στὸν Τίμαιο 69a οἷα τέκτοσιν ἡμῖν ὕλη παράκειται τὰ τῶν αἰτίων γένη διυλισμένα μπορεῖ νὰ ἐνέπνευσαν τὸν Ἀριστοτέλη στὴν ἐκλογή αὐτῆς τῆς λέξης, ὅπως ὑποθέτει ὁ F. Solmsen, «Aristotle's Word for Matter», *Didascalie, Studies in Honor of A.M. Albareda*, 1961, 395-408.

¹³³ 1069b 24 τῆς ὕλης ἂν εἶεν ἡμέμενοι. Τὸ ἴδιο πράγμα τὸ λέει γιὰ τὸν Πλάτωνα στὰ Φυσ. I 9, 191b 35. Αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια σωστό, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι ἡ προοπτικὴ μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἔβλεπε πάντοτε τὴ δική του φιλοσοφία.

¹³⁴ 1069b 26 ὕλη ποθεν ποί, ἀργότερα τοπικὴ ὕλη. Ἀνάγκη γιὰ συστηματοποίηση. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης ἐξάγει συχνὰ ἀπὸ τὶς θεωρίες του τὶς ἔσχατες συνέπειες. Ὁ P. Gohlke, *Die Entstehung der aristotelischen Prinzipienlehre*, 1954, στηρίζει τὴν ὀψιμη χρονολόγησιν τοῦ ἔργου Λάμβδα ποὺ προτείνει καὶ σὲ μιὰ σύγκρισιν τοῦ χωρίου αὐτοῦ μὲ τὸ Θῆτα 8, 1050b 21.

ρισμού· 3) σύμφωνα με την καινούρια, ουσιαστικής σημασίας για τη θεωρία μου, διατύπωση, κατά την οποία το μὴ ὄν ὑπάρχει δυνάμει ἢ δυνητικά.¹³⁵ "Ὅ,τι ὅμως ὑπάρχει δυνητικά, δὲν μπορεῖ, περνώντας στὴν ὑπαρξὴ ἐνεργεία, νὰ γίνεῖ ὅτιδήποτε· μετὸν ὅρο "δυνάμει" ἐννοῶ "δυνάμει γιὰ κάτι ὁρισμένο". Ὑπάρχουν λοιπὸν τρία αἴτια ἢ ἀρχαί: τὰ δύο πρῶτα συναποτελοῦν τὴν ἀντίθεση ποὺ ἀναφέραμε, τὸ ἓνα σκέλος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ λόγος καὶ τὸ εἶδος καὶ τὸ ἄλλο ἢ στέρησις· ἡ τρίτη ἀρχὴ εἶναι ἡ ὕλη."¹³⁶

Ἡ ὕλη ἢ τὸ ὑποκείμενον¹³⁷ (=ὑπόστρωμα) δὲν σημαίνουν ὕλη ἢ ὑλικό μετὰ τὴ συγκεκριμένη σημασία, ἀκριβῶς ὅπως δὲν ἔχουν αὐτὴ τὴ σημασία ἡ γῆ, τὸ νερό, ὁ ἀέρας, ἡ φωτιὰ στὴ θεωρία τῶν στοιχείων. Ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης δημιούργησε τὴν ἔννοια τῆς στέρησης ἦταν ἀποφασιστική, γιατί τώρα μποροῦσε νὰ ἐξηγήσῃ λογικὰ τὸ μὴ ὄν τοῦ Παρμενίδη. Ὁ Παρμενίδης εἶχε διαπιστώσει ὅτι μόνο τὸ ἐν καὶ αἰώνιο ὄν εἶναι νοητό· ἡ γένεση καὶ ἡ μεταβολὴ ἀνήκουν ἐπομένως στὸν κόσμον τῶν γνωμῶν καὶ δὲν εἶναι νοητές. Γιὰ ὅλους τοὺς στοχαστὲς ὕστερα ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ἡ πρόταση αὐτὴ ἀποτελοῦσε πρόσκληση νὰ ἀποκαταστήσουν τὶς ἔννοιες ποὺ αὐτὸς εἶχε ἐξορίσει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Τὴν κληρονομία τοῦ Παρμενίδη μποροῦμε νὰ τὴ συγκεκριμενοποιήσουμε σὲ τρία ἐρωτήματα: 1) στὸ πρόβλημα γιὰ τὸ πόσο εἶναι δυνατό νὰ συλλάβουμε μετὰ τὴ νόηση τὴ μεταβολὴ ἢ —με ἄλλα λόγια— τὰ φυσικὰ φαινόμενα· 2) στὴ σχέση μεταξύ τῶν μεταβλητῶν καὶ φθαρτῶν πραγμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀληθινοῦ ὄντος, ποὺ εἶναι τὸ αἰτούμενο· αὐτὸ εἶναι ποὺ ὀνομάζουμε τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα· 3) στὸ πρόβλημα, πῶς φτάνουμε στὴ γνώση (γνωσιολογικὸ πρόβλημα). Ὅλες οἱ προσωκρατικὲς ἐρμηνεῖες τῶν φυσικῶν φαινομένων καταλήγουν στὸ ὅτι εἶναι δυνατό νὰ συνδυάσουμε τὴ γένεση, τὴ μεταβολὴ καὶ τὴ φθορὰ μετὰ τὴν παράσταση τῆς ἀμεταβλησίας τοῦ σύμπαντος ὡς ὅλου. Τὸ κοινὸ στοιχεῖο στὶς διάφορες θεωρίες εἶναι ὅτι τὰ φυσικὰ φαινόμενα παρουσιάζονται ὡς κάποια μορφή ποσοτικῆς ἀναδιάταξης. Ὡστόσο, κανένας φιλόσοφος πρὶν

¹³⁵ "Ἄν κάνουμε μιὰ σύγκριση μετὰ τὶς σχεδὸν ἴδιες διατυπώσεις στὸ Νῦ 2, 1089 a 26 (ἐπίσης πρῶτο ἔργο) καὶ στὸ Θῆτα 10, 1051 a 34 (κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ἔργο αὐτὸ γράφτηκε κατὰ τὴ δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο), τότε ἡ διατύπωση στὸ Λάμβδα φαίνεται —κυρίως λόγῳ τῆς ἀντιπαράθεσης στὶς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων (ὁμοῦ πάντα ἦν)— νὰ εἶναι ἡ παλιότερη. Δημιουργεῖται ἔντονα ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει στὸ Λάμβδα μιὰ —καινούρια γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη— θέση καὶ ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν τὴν ἀντιπαραβάλλει συνεχῶς μετὰ τὴ διδασκαλία τῶν Προσωκρατικῶν καὶ τοῦ Πλάτωνα.

¹³⁶ 1069 b 27-34. Ἐξήγηση, σχῆμα, ἀπουσία μορφῆς ἢ στέρηση, ὑλικό. Ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὴ λέξη λόγος μετὰ τὸ νόημα «αὐτὸ ποὺ ἐξηγεῖ κάτι». Ἡ στέρησης ὡς τρίτη ἀρχὴ εἶναι πιά ἄχρηστη ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ θεωρία γιὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνέργειαν, παραμένει ὡστόσο ὡς τεχνικὸς ὅρος.

¹³⁷ Στὰ Φυσ. I 7, 191 a 9 λέει ὑπομένον.

από τὸν Πλάτωνα δὲν ἔδωσε μιὰ ἐξήγηση πὺ νὰ μπορεῖ νὰ λύσει μὲ τρόπο ἱκανοποιητικὸ τὰ τρία παρμενίδεια προβλήματα. Μόνο ὁ Πλάτων κατάφερε νὰ παρουσιάσει μιὰ συνολικὴ λύση, μὲ τὴν ὁποία — ὅπως τουλάχιστον ὁ ἴδιος πίστευε — πέτυχε νὰ συνδυάσει τὸ αἶτημα τοῦ Παρμενίδη μὲ αὐτὰ πὺ ἐκεῖνος εἶχε ἀρνηθεῖ. Ὁ Παρμενίδης, πάντως, καὶ οἱ διάλογοι πὺ ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν μαρτυροῦν πόσο καθαρὰ ἔβλεπε ὁ Πλάτων τὶς δυσκολίες. Ἡ βασικὴ σύλληψη τοῦ Παρμενίδη, ὅτι δηλαδὴ μόνο ἓνας στατικὸς κόσμος μπορεῖ νὰ εἶναι νοητός, ἔχει ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια τὸ ὅτι ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι νοητές. Ἐτσι ὁ Πλάτων ἔφτασε — ἂν καὶ ἀπὸ ἄλλους δρόμους — στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ τὸν Παρμενίδη: γιὰ τὸν αἰσθητὸ κόσμον μποροῦμε νὰ ἔχουμε μόνο γνώμες, ὄχι γνώση. Γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἂς μοχθοῦν οἱ δοξόσοφοι· αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ἔργο τῶν φιλοσόφων.

Τὸ Λάμβδα εἶναι τὸ χειρόγραφο κάποιων μαθημάτων πὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὄχι πολὺ καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴ «δημοσίευση» τῶν διαλόγων Παρμενίδης, Πολιτικός καὶ Σοφιστής. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκουν καὶ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν Φυσικῶν. Ἡ σχολαστικότητά μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ στὰ μαθήματα αὐτὰ τὰ προβλήματα τῆς κίνησης, τῆς γένεσης καὶ τῆς μεταβολῆς, σὲ μιὰ συνεχῆ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα, γίνεται κατανοητὴ ἂν τὴ δεῖ κανεὶς μὲ φόντο τὰ ὅσα σκιαγραφήσαμε παραπάνω. Ἡ λύση του σήμαινε τὸ κλείσιμο τῆς παλαιᾶς διαμάχης γιὰ τὴν ἀπλὴν γένεσιν, ἀφοῦ, βέβαια, κατὰ τὴ θεωρία του ἡ ὕλη εἶναι αἰώνια, καὶ ὅ,τι συμβαίνει δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὕλη παίρνει διάφορες ποιότητες ἢ περνᾷ ἀπὸ μιὰ δυνάμει ὑπαρξὴ σὲ μιὰ ὑπαρξὴ ἐνεργεία. Τυπικὰ ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκεται σὲ συνάφεια πρὸς τὴν τριπλὴ διάκριση πὺ γίνεται στὸν *Τίμαιο*.¹³⁸ Ὁ τρόπος σκέψης του συγγενεῦει βέβαια μὲ τὴν ἰωνικὴ φυσικὴ φιλοσοφία, σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τοὺς Προσωκρατικούς ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ποιοτικὰ φαινόμενα. Γι' αὐτὸ ἡ βασικὴ σύλληψη πὺ ἐκθέτει στὶς τρεῖς πραγματεῖες πὺ συζητοῦμε ἔδῳ ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κάτι τὸ πραγματικὰ καινούριο, τόσο σὲ σχέση μὲ τοὺς Προσωκρατικούς ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα, καὶ μὲ κανέναν τρόπο ἀπλῶς ἓνας εὐφυῆς συμβιβασμός.

Συνεχίζουμε τὴν παρουσιάσή μας. «Οὔτε ἡ ὕλη οὔτε ἡ μορφή γεννιέται· ἐννοῶ τὴν ἔσχατη ὕλη καὶ τὴν ἔσχατη μορφή».¹³⁹ Σὲ κάθε μεταβολὴ διακρί-

¹³⁸ 52 d ὃν, χώρα, γένεσις. Στὰ Φυσ. 1 9, 192 a 8 ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὁ τρόπος οὗτος τῆς τριάδος καὶ ἐννοεῖ τὴν τριπλὴ διάκριση τὸ ἐν, τὸ μέγα καὶ μικρόν.

¹³⁹ 1069 b 36 λέγω τὰ ἔσχατα, στὴ σχολαστικὴ ὀρολογία materia proxima. ὕλη — εἶδος:

νουμε: 1) τὴν ὕλη πού μεταβάλλεται, 2) τὴ μορφή στὴν ὁποία ἡ ὕλη μεταβάλλεται, 3) αὐτὸ πού προκαλεῖ ἄμεσα τὴ μεταβολή.¹⁴⁰ Μιὰ οὐσία γεννιέται πάντοτε ἀπὸ μιὰ τοῦ ἴδιου ὀνόματος οὐσία.» Οὐσία σημαίνει ἐδῶ τὸ ὑπαρκτὸ ζωντανὸ ὃν ἢ ἐπιμέρους πράγμα. Τὸ τυπικὸ βιολογικὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι *ἄνθρωπος ἄνθρωπον γεννᾷ*.¹⁴¹ Πίστευε ὅτι ἡ ἐνεργοποιημένη μορφή εἶναι τὸ ἀπόλυτα πρωταρχικό: ἡ κότα ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸ ἄβγό.¹⁴² Μιὰ ἄλλη βασικὴ ιδέα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ὅτι ἡ τέχνη μιμεῖται τὴ φύση. Τὸ καθετὶ στὴ φύση ἔχει «μέσα του» μιὰ ἀρχὴ τῆς κίνησης, ἡ τέχνη εἶναι ἀρχὴ τῆς κίνησης «μέσα σὲ κάτι ἄλλο». ¹⁴³ Ὁ καλλιτέχνης φτιάχνει ἓνα ἄγαλμα, ἀλλὰ ἡ μορφή τοῦ ἀγάλματος ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴν πραγματοποίησή της στὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη. «Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ ἓνα σπῖτι χωρὶς ὕλη ἢ γιὰ τὴν ὑγεία χωρὶς ὕλη ὅτι καὶ ὑπάρχουν καὶ δὲν ὑπάρχουν.»¹⁴⁴ Τὰ πράγματα αὐτὰ ὑπάρχουν μόνο τὴ στιγμὴ πού ὁ χτίστης ἢ ὁ γιατρός τὰ σκέφτονται γιὰ μιὰ χωριστὴ ὑπαρξὴ τῶν μορφῶν ἄψυχων πραγμάτων δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи κανένας ἀπολύτως λόγος. «Ἄν σὲ κάποια περίπτωσις ἡ μορφή ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ αὐτὸ πού εἶναι σύνθετο ἀπὸ μορφή καὶ ὕλη, αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ περίπτωσις μόνο τῶν φυσικῶν πραγμάτων. Δὲν εἶχε ἐπομένως ἀπόλυτα ἄδικο¹⁴⁵ ὁ Πλάτων ὅταν ἰσχυριζόταν ὅτι ὑπάρχουν τόσες μορφές ὅσα εἶναι καὶ τὰ φυσικὰ πράγματα, μὲ τὴν προϋπόθεσις βέβαια ὅτι πραγματικὰ ὑπάρχουν χωριστὲς μορφές.» Ὅ,τι δὲν γεννιέται ἀπὸ τὴ φύση ἢ ἀπὸ τὴν τέχνη, γεννιέται τυχαῖα ἢ αὐτόματα.¹⁴⁶

Ἐχω ἤδη συζητήσει τίς τυπικὲς ἐκφράσεις πού χρησιμοποιεῖ κατ' ἐξαί-

σχετικὲς ἔννοιες: πρβ. 1070 a 19-21 οἷον *πῦρ* – *τελευταία* (ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε, ὅπως καὶ ὁ Ross, σύμφωνα μὲ τὸ a 11 τὴ λέξι *ὑποκείμενον*).

¹⁴⁰ Ἐδῶ χαρακτηρίζεται ὡς τὸ πρῶτον κινοῦν, ἀργότερα δηλώνεται μὲ τὴν ἐκφραση *ὅθεν ἡ κίνησις*.

¹⁴¹ Βλ. τόμ. Β', σ. 337.

¹⁴² 1073 a 1 *τὸ πρῶτον οὐ σπέρμα ἐστὶν ἀλλὰ τὸ τέλειον*, πρβ. τόμ. Β', σσ. 353, 458-459.

¹⁴³ 1070 a 7 *ἐν αὐτῷ, ἐν ἄλλῳ*. Ὁ Ross διαβάζει *αὐτῷ*, πρβ. ὁμοίως Φυσ. II 1, 192 b 14 καὶ 31.

¹⁴⁴ 1070 a 16 = Ζῆτα 15, 1039 b 26 *εἰσὶ καὶ οὐκ εἰσὶν*, πρβ. τόμ. Β', σ. 451, ὑποσ. 174.

¹⁴⁵ Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὑποκλίνεται εὐγενικὰ μπροστὰ σὲ μιὰ θεωρίαν στὴν ὁποία ὁ ἴδιος δὲν πιστεύει. Πρβ. τόμ. Β', σ. 403, ὑποσ. 125. Μαζὶ μὲ τὸν Ross διαβάζω στὸ 1070 a 19 *ἄλλα τούτων*. Βλ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 244, καὶ J. B. Skemp, *Plato's Statesman*, 75.

¹⁴⁶ Στὰ Φυσ. II 5-6 ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ ἀναλυτικὰ σὲ τί διαφέρουν ἡ *τύχη* καὶ τὰ *αὐτόματα*. Μόνο ἐδῶ στὸ Λάμβδα χαρακτηρίζει τὴν *τύχην* καὶ τὸ *αὐτόματον* στερήσεις, θεωρεῖ — μὲ ἄλλα λόγια — ὅτι ἡ φύσις ἢ ἡ τέχνη ὡς ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἀπουσιάζουν. Αὐτὸ βέβαια ἀντιφάσκει στὴν πιὸ μελετημένη ἐξήγησις πού δίνει στὸ II 5, 197 a 5. Μιὰ ἀκόμη ἔνδειξις γιὰ τὸ ὅτι τὸ Λάμβδα πρέπει νὰ εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίον τῶν Φυσικῶν.

ρηση ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν περιγράφει τὶς τρεῖς ἀρχές. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο βρίσκουμε μιὰ πρόταση ποὺ περιέχει, σὲ ἰδιαίτερα συνεπτυγμένη μορφή, ἓναν κεντρικὸ πυρήνα τῆς φιλοσοφίας του:¹⁴⁷ «Οἱ ἀρχές τῆς κίνησης εἶναι πράγματα ποὺ προηγούνται ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κινούνται, ἐνῶ οἱ ἀρχές ποὺ ἐξηγοῦν τὴ δομὴ ἐνὸς πράγματος ὑφίστανται ταυτόχρονα μὲ τὸ ἐπιμέρους πράγμα.» Αὐτὸ στρέφεται καὶ πάλι ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές. Μόνο τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον (καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ νοῦς) ἔχει χωριστὴ ὕπαρξη, ὅχι ἡ μορφή καὶ ἡ ὕλη. Γιὰ νὰ διευκρινίσει αὐτὸ ποὺ λέει διαλέγει ἓνα παράδειγμα ποὺ τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει συχνὰ ὁ Πλάτων: «Ἡ μορφή τῆς χάλκινης σφαίρας ὑφίσταται ταυτόχρονα μὲ τὴν ἴδια τὴ σφαίρα». Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρεμβάλλει μιὰ παρατήρηση γιὰ τὴν ψυχὴ. «Ἡ βιολογικὴ ψυχὴ πρέπει νὰ εἶναι αὐτοῦ τοῦ εἶδους,¹⁴⁸ ὁ νοῦς ὅμως, τὸ λογικὸ στὴν ὕψιστη μορφή του, εἶναι κάτι ποὺ παραμένει καὶ ἀργότερα.» Καὶ στὰ πρῶτα βιολογικὰ του ἔργα ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει ὅτι ὁ νοῦς «εἰσχωρεῖ ἀπὸ ἔξω καὶ εἶναι τὸ μόνο θεϊκὸ στοιχεῖο».¹⁴⁹ Κλείνει τὸ τρίτο κεφάλαιο μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι, ἐνόψει τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν ποὺ ἡ ἐκθεσὴ τῆς ὁλοκληρώθηκε τώρα, δὲν χρειάζεται μὲ κανέναν τρόπο νὰ ὑπάρχουν ιδέες.

Στὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ μὲ τρόπο ἀπορητικὸ τὶς συνέπειες ποὺ μπορεῖ νὰ συναγάγει κανεὶς ἀπὸ τὴν καινούρια του θεωρία. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια ἔχουν μὲ τὰ τρία πρῶτα τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχουν οἱ ἀπορίες τοῦ ἔργου *Βῆτα* μὲ τὴν ἐκθεση στὸ *Ἄλφα*. Τὸ ὕφος εἶναι βιαστικὸ, καὶ γὰ περισσότερα πράγματα δίνονται, ὅπως παρατήρησε ὁ Bonitz, ὑπαινικτικά καὶ ὅχι ἀναλυτικά, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ ἓναν κατάλογο θεμάτων γιὰ πραγμάτευση. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ξέρει ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν θὰ προβάλουν ἀπὸ τὴ δική τους σκοπιὰ ὀρισμένες ἀντιρρήσεις. Αὐτὲς τὶς ἀντιρρήσεις θέλει νὰ τὶς ἀντιμετωπίσει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δικῆς του θεωρίας, αὐτῆς ποὺ μόλις τώρα παρουσίασε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς θεωρίας τῶν κατηγοριῶν.

Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα ὑπάρχουν δύο καθολικὲς κατηγορίες ὄντων, τὰ καθ' αὐτά, αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν ἀπὸ μόνα τους, καὶ τὰ πρὸς ἕτερα, αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν σὲ σχέση μὲ κάτι ἄλλο.¹⁵⁰ Στὴ θεωρία τῶν κατηγοριῶν χαρακτηρίζεται οὐσία τὸ ἐπιμέρους πράγμα ποὺ ἔχει συγκε-

¹⁴⁷ 1070a 21.

¹⁴⁸ ἅμα, μὲ τὸ νόημα ἅμα γίγνεται ὅταν γίγνεται, Ἀναλ. Ὑστ. II 12, 95a 22.

¹⁴⁹ Περὶ ζώ. γεν. II 3, 736b 28 θύραθεν εἰσιέναι.

¹⁵⁰ Ἔτσι καὶ στὸν *Τίμ.* 51c οἱ ιδέες εἶναι καθ' αὐτά, τὰ αἰσθητὰ πράγματα ἐτέρου τινός (52c), δηλαδὴ ὅλα τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι πρὸς ἕτερα.

κριμένη ύπαρξη, ενώ οι έννοιες σχέσης δηλώνονται με την έκφραση *πρός τι*. Η φιλοσοφία που βρίσκεται πίσω από τις δύο θεωρίες είναι τόσο διαφορετική, ώστε μια σύγκρισή τους είναι πραγματικά χωρίς νόημα. Ωστόσο στην κατάσταση εκείνης της στιγμής ήταν τελείως φυσικό να θέσει ο Άριστοτέλης το ερώτημα, «αν για την ουσία και τα *πρός τι* υπάρχουν οι ίδιες αρχές και τα ίδια στοιχεία». Κατά την ανασκευή της θεωρίας του Πλάτωνα χρησιμοποιεί πολύ επιδέξια μια τεχνική έκφραση, η οποία στη θεωρία των αρχών του Πλάτωνα έχει μια έντελως όρισμένη σημασία,¹⁵¹ ενώ στη δική του γλώσσα μια μειωμένη σημασία: *κατ' αναλογία*. «Αν μιλούμε γενικά και με το πνεύμα μιας αναλογίας, τότε οι αρχές για όλα τα όντα είναι οι ίδιες.»

Είναι ενδιαφέρον ότι ήδη στο κεφάλαιο αυτό ο Άριστοτέλης διαγράφει —κατά κάποιο τρόπο *en parodo*— τις γενικές γραμμές της κατοπινής του θεωρίας για τις τρεις «συνθέσεις»:¹⁵² 1) αυτό που πρωταρχικά υπάρχει είναι ή τριάδα των τριών στοιχείων: μορφή - στέρηση - ύλη· 2) το επόμενο σκαλοπάτι είναι τα *εκ τούτων*, τα πράγματα των οποίων *αρχαί* είναι τα στοιχεία· 3) αν προστεθούν οι βασικές ποιότητες, προκύπτουν π.χ. η σάρκα ή τα κόκαλα· αυτούς τους ιστούς αργότερα τους *ονομάζει ομοιομερῆ*· την *ἔσχατη σύνθεση*, το ζωντανό *ὄν*, δὲν την αναφέρει, κάνει ὁμως την παρατήρηση: «Ὅ,τι γεννιέται πρέπει να είναι κάτι διαφορετικό από αυτό από το οποίο γεννήθηκε». Στα παραδείγματα που ακολουθούν —μέ τα οποία ο Άριστοτέλης θέλει να στηρίξει την *ἄποψή* του ότι τα τρία στοιχεία είναι αναλογικά πάντα τα ίδια— κάνει την *ἐμφάνισή* της μια *ὕλιστική*, σὲ γενικές γραμμές, σύλληψη της σχέσης: μορφή - στέρηση - ύλη.¹⁵³ Ἐδῶ φαίνεται ότι η θεωρία του δὲν είναι ακόμη ώριμη. Ἀδέξιος είναι επίσης ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους *στοιχεῖα*, *αἷτια* καὶ *ἀρχαί*. Ὁ καλύτερος τρόπος για να ἐξηγήσουμε τὸ πρᾶγμα είναι να δοῦμε σ' αὐτὸ μιὰ ἀπόπειρα τοῦ Ἀριστοτέλη να συγχωνεύσει τὴν προσωκρατικὴ καὶ τὴν πλατωνικὴ ὁρολογία με τὴ δική του. Τὸ συμπέρασμα τὸ συνοψίζει ὡς ἑξῆς: «Σύμφωνα λοιπὸν με τὴν ἀναλογία ὑπάρχουν τρία στοιχεία, δηλαδὴ μορφή - στέρηση - ὕλη, τέσσερα ὁμως αἷτια καὶ ἀρχαί, δηλαδὴ ἡ τριάδα ποὺ μόλις ἀναφέραμε καὶ τὸ κινοῦν. Ὡστόσο, στὰ φυσικὰ πρᾶγματα τὸ κινοῦν εἶναι ὁμώνυμο με τὴ μορφή, ἐνῶ στὰ πρᾶγματα τῆς σκέψης εἶναι ἡ μορφή. Κατὰ μιὰ ἔννοια

¹⁵¹ Πρβ. παραπάνω, σ. 318. Με τὴ φράση *οὐσία τὸ ἀνάλογον ἐν ἐκάστῳ* (*Ἡτα* 2, 1043a 5) ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκει τὴ σωστὴ διατύπωση· βλ. τόμ. Β', σ. 458, ὑποσ. 212.

¹⁵² *συνθέσεις* ἢ *συστάσεις*· ἡ πιὸ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὸ *Περὶ ζῴ. μορ.* II 1, 646a 12-24. Ἐδῶ στὸ *Λάμβδα* 1070b 10-16 ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μιλάει γιὰ *συνθέσεις*.

¹⁵³ *λευκόν-μέλαν-ἐπιφάνεια*, *φῶς-σκότος-ἀήρ*. Ὅσο ξέρω, κανεὶς ὡς τώρα δὲν ἔχει σχολιάσει αὐτὰ τὰ ἀδέξια παραδείγματα.

λοιπὸν ὑπάρχουν τρία αἷτια, κατὰ μία ἄλλη τέσσερα. Ἐδῶ προστίθεται φυσικὰ αὐτὸ πού ὡς πρῶτο ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα κινεῖ ὅλα τὰ πράγματα». Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ διδασκαλία γιὰ τὰ τέσσερα αἷτια δὲν ἔχει ἀκόμη πάρει τὴν πλήρη της μορφή. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε ἀμέσως, ἂν προχωρήσουμε σὲ μιὰ σύγκριση μὲ τὸ II 11 τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων καὶ τὴν ὥριμη ἔκθεση στὸ II τῶν Φυσικῶν. Τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λογαριάζει ἐδῶ καὶ τὴ στέρηση ὡς αἷτιον μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβουμε μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι παίρνουμε ὑπόψη μας τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες. Αὐτὸ πού ἤθελε νὰ τονίσει ἦταν ἀκριβῶς ἡ θεωρία γιὰ τὴ μορφή-στέρηση-ῦλη, μὲ τὴν ὁποία ἔλυνε τὸ ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο —τὴν ἐποχὴ ἐκείνη— θέμα τῆς ἀπλῆς γενέσεως. Ἡ τόσο βασική, στὴν ὀριστικὴ μορφή τῆς θεωρίας, ἀρχὴ τοῦ τέλους ἢ τοῦ οὐ ἔνεκα, τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ, ταυτίζεται ὅμως σιωπηρὰ μὲ τὴν ἐνεργοποίηση τῆς μορφῆς.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ παρουσίαση τῆς θεωρίας γιὰ τὸ ζεῦγος δύνამις-ἐνέργεια. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν περίπτωσι τῆς θεωρίας γιὰ τὰ τέσσερα αἷτια, ἡ θεωρία τοῦ δυνάμει εἶναι σὲ ὅλα τὰ βασικά της σημεία ἤδη ἔτοιμη, καὶ ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ λείει στὸ I 8 τῶν Φυσικῶν ὅτι τὴν ἔχει ἤδη παρουσιάσει σὲ πιὸ ὀλοκληρωμένη μορφή μὲ ἄλλη εὐκαιρία. Σὲ σχέση μὲ τὴ λέξη ἐνέργεια ἢ λέξη δύνამις μπορεῖ νὰ ἔχει δύο σημασίες: 1) δυνατότητα, μὲ τὴν —εἰδικὰ ἀριστοτελική— σημασία κατὰ τὸ ἴδιο, πού ἄλλοτε ὑπάρχει ἐνεργητικά, ἄλλοτε δυνατικά· 2) δύναμη, μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια,¹⁵⁴ ἰδιαίτερα ἡ ἱκανότητα πρόσληψης μιᾶς ἄλλης, ὀρισμένης, μορφῆς. Ἀπὸ ἓνα σπέρμα μπορεῖ, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, νὰ γεννηθεῖ ἓνα ἄτομο. Τὸ κινεῖν πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἔξω: ἀπὸ τὸν πατέρα, ἀπὸ τὸν ἥλιο, ἀπὸ τὴν ἐλλειπτικὴ του τροχιά καί, στὸ τέλος τέλος, ἀπὸ τὸ πρῶτον κινεῖν. Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει ἤδη, ἔτσι, ἓναν σύντομο ὑπαινιγμὸ στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν βιολογικὸ κύκλο, πού τὴν παρουσιάζει ἀναλυτικότερα στὸ II 10 τοῦ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*.

Ἡ εἰδικὰ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς δυνατότητας εἶχε τὴν ἴδια μοῖρα μὲ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα. Κανένας ἀπὸ τοὺς διαδόχους του δὲν υἱοθέτησε τὴν ιδέα του. Ἡ χειροπιαστὴ ὅμως ἀναλογικὴ ἔννοια τοῦ δυνάμει, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεικόνιζε μὲ τὸ σταθερὸ παράδειγμα τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ ἀγάλματος,¹⁵⁵ ἔγινε, ἀντίθετα, κοινὸ κτῆμα. Ὁ Θεόφραστος¹⁵⁶ ἀντιπαραθέτει τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ θεω-

¹⁵⁴ Δηλαδὴ τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν. Πρβ. τόμ. Β', σ. 454.

¹⁵⁵ Φυσ. I 7, 191 a 7-12.

¹⁵⁶ Μετ. 8 a 9-20.

ρία του δυνάμει, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η καλύτερη εξήγηση για τη διάσπαση των πραγμάτων σε ύλη και μορφή είναι να ερμηνεύουμε τη φυσική γένεση των πραγμάτων συγκρίνοντάς την αναλογικά με τη δημιουργία των προϊόντων της τέχνης.

Στο δεύτερο μέρος της πραγματείας ο 'Αριστοτέλης εκθέτει τη διδασκαλία του για το πρώτον κινούν ακίνητον. Συνήθως μιλούν για τον «πρώτο κινήτη» (π.χ. στα γερμανικά *der Erste Beweger*), πρόκειται όμως για μια άφηρημένη αρχή, για το απόλυτο «σημείο μηδέν» της κίνησης και της μεταβολής, που είναι ταυτόχρονα η αρχή κάθε κίνησης. 'Η αίδιος ουσία, επίσης, αποδίδεται ως «αίωνια ύπαρξη» ή «αίωνια ουσία»· εκείνο που θέλει να πει ο 'Αριστοτέλης είναι ότι η αρχή της κίνησης είναι αιώνια αμετάβλητη και ακίνητη και ότι υπάρχει πραγματικά.

Με αναφορά στη διδασκαλία του για την δύναμιν και την ενέργειαν ο 'Αριστοτέλης κάνει πρώτα τη διαπίστωση ότι η ανώτατη αρχή θα πρέπει να είναι αιώνια και άφθαρτη. «Γιατί η κίνηση και ο χρόνος είναι συνεχῆ και ἀπλῶς διαφορετικὲς ὄψεις τῆς ἰδίας πραγματικότητας,¹⁵⁷ και ποτέ δὲν ὑπῆρξε χρόνος χωρίς κίνηση. 'Ακόμη, η ανώτατη αρχή πρέπει να υπάρχει ως καθαρή ενεργοποίηση, γιατί αυτό που υπάρχει δυνάμει ἔχει και τὴ δυνατότητα να μὴν ὑπάρξει. "Αν συνέβαινε αυτό, δὲν θὰ ὑπῆρχε καν ὄν.»¹⁵⁸

«'Επίσης, δὲν θὰ ὠφελοῦσε καθόλου να δεχτοῦμε ὡς ἀρχὲς τὶς ιδέες τοῦ Πλάτωνα, γιατί αὐτὲς δὲν μποροῦν να προκαλέσουν μεταβολὴ στα αἰσθητὰ πράγματα.» Αὐτὸ εἶναι ἓνα συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενο ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν.¹⁵⁹ Τὸ νόημά του εἶναι ὅτι οἱ ιδέες εἶναι ἀκίνητες και ἐπομένως δὲν μποροῦν να προκαλέσουν κίνηση. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο¹⁶⁰ ὁ 'Αριστοτέλης ἐπικρίνει τὸν Πλάτωνα ὅτι ἔκανε τὸ ἀγαθὸ ἀρχή, χωρίς ὅμως να ἐξηγήσει πῶς αὐτὸ μπορεῖ να εἶναι σκοπός, κινούν και μορφή. Καὶ ὅμως ὁ ἴδιος ἐφοδιάζει τὴ δική του ἀρχή τῆς κίνησης μὲ ὅλες τὶς ιδιότητες τῆς πλατωνικῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ.

«Δὲν θὰ ἦταν ἐπίσης ἀρκετὸ να κάνουμε, μαζί με τὸν Πλάτωνα, τὴν ψυχὴ ἀρχή τῆς κίνησης.¹⁶¹ "Ὅσο γὰρ τὸν 'Ησίοδο, που θέλει τὰ πάντα να

¹⁵⁷ Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται στὰ *Φυσ.* IV 10-14. 'Η λέξη αἴδιος δηλώνει στὸν 'Αριστοτέλη τὴν «αἰώνια συνέχεια», ἐνῶ στὸν Πλάτωνα σημαίνει «ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο και τὸ χωρὸν».

¹⁵⁸ 1071b 19 = *Θῆτα* 8, 1050b 12-13· πρβ. τόμ. Β', σ. 460, ὑποσ. 220.

¹⁵⁹ *Λάμβδα* 5, 1071b 14· 1075b 27· *Μῆ* 5, 1079b 14· *Ἄλφα* 7, 988b 2· 9, 991a 11. Ὑπαινιγμὸς στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ γίνεται στὰ *Τοπ.* 148a 14-22, πράγμα που σημαίνει ὅτι εἶναι πιθανὸ να ὑπῆρχε ἤδη στὸ *Περὶ ιδεῶν*. Πρβ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 220.

¹⁶⁰ 10, 1075a 38.

¹⁶¹ 1071b 16 ἄλλη οὐσία παρὰ τὰ εἶδη, βλ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 391.

προέρχονται από τη νύχτα, και για τον 'Αναξαγόρα, που έλεγε ότι "όλα τα πράγματα ήταν μαζί", το κύριο λάθος τους είναι ότι δεν δέχονται τίποτε που να θέτει σε κίνηση τα πάντα. 'Από έναν σωρό πέτρες δεν γίνεται από μόνο του ένα σπίτι ούτε, αντίστοιχα, ή έμμηνος ροή των γυναικών ή η γη μπαίνουν από μόνα τους σε κίνηση. Οί άτομικοί φιλόσοφοι και ο Πλάτων¹⁶² μιλούν για αιώνια κίνηση, δεν εξηγούν όμως το γιατί, ούτε τί είναι αυτή η κίνηση, ούτε για ποιο λόγο κάτι κινείται με αυτόν ή με εκείνον τον τρόπο.» Αυτό δεν είναι βέβαια σωστό,¹⁶³ αφού είναι γνωστό ότι ο Πλάτων εξηγεί αναλυτικά στον *Τίμαιο* την κίνηση στο επίπεδο του ισημερινού και στο επίπεδο της έκλειπτικής.¹⁶⁴ Για το ότι ο 'Αριστοτέλης γνώριζε τις πλατωνικές διατυπώσεις στον *Τίμαιο* δεν χωράει αμφιβολία: το επιβεβαιώνει και ο ίδιος όταν, στην τελευταία ένότητα του κεφαλαίου, όχι μόνο χρησιμοποιεί για τις δύο κινήσεις την ορολογία του Πλάτωνα,¹⁶⁵ αλλά υιοθετεί και την άποψή του: «Η κίνηση της σφαίρας των άστρων στο επίπεδο του ισημερινού είναι η αίτια για τη σταθερότητα που επικρατεί στον κόσμο· ενώ η κίνηση του ήλιου στην έκλειπτική προκαλεί τη γένεση, τη μεταβολή και το θάνατο».¹⁶⁶

Στο έβδομο κεφάλαιο έχουμε το συμπέρασμα: «'Αν δεν δεχτούμε τη λύση μου, βρισκόμαστε ξανά αντιμέτωποι με το πρόβλημα του Παρμενίδη: το όν θα προερχόταν από το μὴ όν, και εμεῖς ξέρουμε ότι αυτό είναι αδύνατο. 'Υπάρχει επομένως ένα πρώτο κινούμενο, δηλαδή ο πρώτος ούρανός,¹⁶⁷ και μια αρχή της κίνησης, και τα δυο αιώνια. Πώς μπορούμε λοιπόν τώρα να φανταστούμε αυτό το πρώτον κινούν;»

Ός συνήθως, ο 'Αριστοτέλης ξεκινάει από τα δεδομένα της καθημερινής ζωής. 'Ετσι είχε γεννηθεί ήδη η θεωρία του για τις κατηγορίες.¹⁶⁸ Η φιλοσοφία του για το τέλος, π.χ., είναι θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από ένα βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά. Η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού. 'Ετσι ο 'Αριστοτέλης συνδυάζει πάντοτε στη σκέψη του ένα νηφάλιο «common sense» με μια αφαίρεση που φτάνει ως τα έσχατα όρια.

¹⁶² *Τίμ.* 30a κινούμενον άτάκτως· ο Cherniss, *Crit. of Plato*, 386 παραπέμπει στο 57 e-58 c.

¹⁶³ Ωστόσο το ίδιο επιχείρημα ο 'Αριστοτέλης το επαναλαμβάνει στο *Περί ούρ.* 300b 25-31 καθώς και στο *Περί γεν. και φθορ.* 337a 7-15, χωρίς να αναφέρει τη φορά αυτή το όνομα του Πλάτωνα.

¹⁶⁴ *Τίμ.* 40b ίνα ότι μάλιστ' αὐτῶν έκαστον γένοιτο ως άριστον.

¹⁶⁵ το αυτό - άλλο· ο Πλάτων λέει ταυτό - έτερον 36 c.

¹⁶⁶ Πιο αναλυτικά στο *Περί γεν. και φθορ.* II 10, 336b 15.

¹⁶⁷ 'Ετσι ονομάζει τη σφαίρα των άπλανῶν άστέρων.

¹⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 126.

Τὸ λαμπρότερο βοηθητικό του μέσο εἶναι ἡ ἀναλογία. Στὴν περίπτωσηὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, βρίσκει μιὰ χρήσιμη ἀναλογία στὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀγαθόν. Σὲ ἓνα κατώτερο ἐπίπεδο, ἡ ἐπιθυμία μας στρέφεται σ' αὐτὸ πού φαίνεται ὠραῖο· στὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο, τείνουμε πρὸς αὐτὸ πού εἶναι πραγματικὰ ὠραῖο.¹⁶⁹ Ἐνσχεσεῖ μετὰ τὴν τάση μας τὸ ὠραῖο εἶναι τὸ πρωταρχικό· αὐτὸ μᾶς βάζει σὲ κίνηση.

Ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινάει ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Στὴ συνέχεια εἰσάγει πρώιμες πυθαγόρειες καθὼς καὶ πλατωνικὲς ἔννοιες, πού ἐμᾶς μᾶς ξενίζουν, ἦταν ὅμως πολὺ γνωστὲς στοὺς ἀκροατὲς του. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸν πυθαγόρειο κανόνα τῶν ἀντιθέτων. Τὸν κατὰ-λογό αὐτὸ μετὰ τὰ δέκα ζεύγη ἐννοιῶν τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὸ Ἄλφα 5. Στὴν πρώτη στήλη του βρίσκονται οἱ θετικοὶ ὅροι, στὴ δεύτερη οἱ ἀρνητικοί. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο εἰσάγει ἐδῶ αὐτὴν τὴν συστοιχίαν εἶναι ὅτι θέλει νὰ τονίσει ὅτι ἀναγνωρίζουμε χωρὶς ἀμφιβολία, ὥς πούμε διαισθητικά, τίς θετικὲς ἔννοιες. Σ' αὐτὲς τίς ἔννοιες, πού ὁ νοῦς μας τίς ἀναγνωρίζει ἀμέσως, ἀνήκουν οἱ πλατωνικὲς ἔννοιες «τὸ ἓνα», «τὸ ὠραῖο», «αὐτὸ πού ἀξίζει νὰ τὸ ἐπιδιώκουμε γιὰ τὸ ἴδιο».¹⁷⁰ Γενικά, αὐτὸ πού εἶναι πρῶτο σὲ μιὰ λογικὴ σειρὰ εἶναι καὶ τὸ καλύτερο. Σίγουρα τὸ πρῶτον κινεῖται εἶναι ἓνα τέτοιο «πρῶτον» γι' αὐτὸ καὶ παίρνει ὅλα τὰ κατηγορούμενα πού ἀναφέραμε.

Ἐκεῖνο πού ἀπομένει εἶναι νὰ ἀνακηρυχθεῖ τὸ πρῶτον κινεῖται σὲ ἀνώτατο τέλος. Τὴν ἀπόδειξη, ἂν μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εἶχε ἤδη δώσει στὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας*, ὅπου εἶχε παρουσιάσει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης.¹⁷¹ «Ὅτι ὑπάρχει ἓνα οὐ ἕνεκα στίς ἀφηρημένες ἀρχές, τὸ δείχνει ἡ ταξινόμηση τῶν σημασιῶν του πού ἔκανα. Τὸ οὐ ἕνεκα πού μπορεῖ νὰ ἰσχύει γιὰ μιὰ ἀρχὴ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ "γιὰ χάρις κάποιου πράγματος" ἀλλὰ μόνο τὴν ἔννοια "σκοπὸς ἐνόψει τοῦ ὁποίου".»¹⁷² Ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει τὴν ἀναλογία τοῦ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σφαίρα: βλέπουμε κάτι ὠραῖο, αὐτὸ μᾶς θέτει σὲ κίνηση, γιὰ τὸ ἀγαποῦμε. Ἔτσι καὶ τὸ πρῶτον κινεῖται θέτει σὲ κίνηση τὰ πάντα, γιὰ τὸ εἶναι ὁ ὑψιστὸς σκοπὸς καὶ γιὰ τὸ σ' αὐτὸ τείνει τὸ σύμπαν.¹⁷³ Μετὰ αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης κατόρθωσε νὰ εἰσαγάγει στὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου κινεῖται

¹⁶⁹ Ὅπως στὸ λόγο τῆς Διοτίμας στὸ *Συμπόσιον*.

¹⁷⁰ τὸ ἓν, τὸ καλόν, τὸ καθ' αὐτὸ αἰρετόν. Οἱ λέξεις τὸ ἓν μέτρον δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἓνας ἄμεσος ὑπαινιγμὸς στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα· τὸ πράγμα αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρο στὸ Δέλτα 6, 1016b 17-20. Τὸ πιὸ περίεργο στὴν πυθαγόρεια συστοιχίαν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ περιττὸν βρίσκεται στὴ θετικὴ σειρά.

¹⁷¹ *Φυσ.* II 2, 194a 36· βλ. παραπάνω, σ. 302.

¹⁷² 1072b 2 οὐ ἕνεκά τινος. Πρβ. *Φίλητος* 54c τὸ οὐ ἕνεκα — τὸ τινὸς ἕνεκα. Πρβ. παραπάνω, σ. 302.

¹⁷³ τὸ θεῖον καὶ ἀγαθὸν καὶ ἐφετόν ὡς κινητήρια δύναμη στὴ φύση, *Φυσ.* I 9, 192a 16. Ὁ

καὶ τὴν πλατωνικὴ ἔννοια τοῦ ἔρωτος. Ἴσως καὶ νὰ τοῦ ἔδωκε τὸ ἐρέθισμα ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν *Τίμαιο*, ὅπου ὁ Πλάτων λέει ὅτι ἡ περιφορὰ τοῦ σύμπαντος εἶναι προικισμένη μὲ μιὰ φυσικὴ τάση νὰ μαζεῦται στὸν ἑαυτὸ της.¹⁷⁴ «Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης κινεῖ ὡς ὕψιστος σκοπός, πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει τὸ σύμπαν· ὁ πρῶτος οὐρανός, κινημένος ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχή, κινεῖ ὅλα τὰ ἄλλα».¹⁷⁵ «Ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα κυβερνοῦνται ἐπομένως ἀπὸ τὸ πρῶτον κινοῦν, καὶ ὁ ἔρωτας τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ κινήτρια δύναμη τοῦ σύμπαντος».¹⁷⁶ Δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε πόσο εὐκολο ἦταν νὰ δοθεῖ σὲ ὅλα αὐτὰ μιὰ χριστιανικὴ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἀφρημένη ἀρχὴ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα προσωποποιημένο κινητή.¹⁷⁷

Τὸ οἰκοδόμημα εἶναι τώρα ἑτοιμο: «Ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀρχὴ ἐξαρτῶνται ὁ οὐρανός καὶ ὁ κόσμος τῆς γένεσης».¹⁷⁸ Ὅπως ὁ Ὅμηρος¹⁷⁹ παρουσίαζε τοὺς θεοὺς ὡς ὑπερανθρώπους ποὺ «ζοῦν χωρὶς ἔγνοιες», τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Γιατὶ τώρα κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ λέξις «θεός». Ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ποὺ ἐμεῖς μπορούμε νὰ τὴ νιώσουμε γιὰ μερικὲς μόνο στιγμές, συνοδεύει πάντοτε τὸ θεὸ στὸ σύμπαν. Τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο στὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ νοῦς. Οἱ ὁμορφότερες στιγμές στὴ ζωὴ μας εἶναι ἐκεῖνες κατὰ τίς ὁποῖες ἡ σκέψις μας ἀνεβαίνει στὰ πιὸ ψηλὰ скалоπάτια καὶ πραγματώνεται στὸν ὕψιστο βαθμὸ, γιατί τότε ζοῦμε ὁμορφα.¹⁸⁰

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ μιὰ πολεμικὴ ποὺ στρέφεται ἐναντίον τοῦ Σπεύσιππου. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ὁ Σπεύσιππος ὑποστήριζε μιὰ θεωρία γιὰ τὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κόσμος δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἐνότητα,¹⁸¹ ἀλλὰ εἶναι «διαρ-

Θεόφραστος συζητᾷ διεξοδικὰ τὸ θέμα περὶ τῆς ἐφέσεως ἔχοντας ὀλοφάνερα ὡς προϋπόθεση τὴ φράση κινεῖ ὡς ἐρώμενον (*Μετ.* 5 α 15 κ.έ.). Πρβ. τόμ. Β', σ. 132.

¹⁷⁴ 58 α πρὸς αὐτὴν πεφυκυῖα βούλεσθαι συνιέναι. Τὸ πρόβλημα πῶς εἶναι δυνατὴ μιὰ ἐνέργεια δίχως σωματικὴ ἐπαφὴ ἀπασχόλησε τὸν Ἀριστοτέλη πολλές φορές: πρβ. *Φυσ.* VII 2, 244 α 12, *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* I 6, 323 α 30-35, *Περὶ ζώ. κιν.* 699 b 5.

¹⁷⁵ Στὸ 1072 b 3 πρέπει νὰ διαβάσουμε μαζὶ μὲ τὸν Ross κινούμενα δὲ τᾶλλα κινεῖ. Τὸ περίφημο ὡς ἐρώμενον ἀντικαθρεφτίζει τὸ μοτίβο τοῦ ἔρωτα στὸ λόγο τῆς Διοτίμας στὸ *Συμπόσιον*.

¹⁷⁶ Καθὼς καὶ κάθε ἀνθρώπινης ἐνέργειας. *Ἡθ. Νικ.* I 1, 1094 α 1 = *Τοπ.* III 1, 116 α 19 = *Γοργίας* 499 e. Πρβ. W. Schadewaldt, *Eudoxos v. Knidos und die Lehre vom unbewegten Bewegten*. Satura Weinreich 1952, 103-129.

¹⁷⁷ Πολὺ ἐξυπνὴ ἡ κρίσις τοῦ A. Mansion, *Le Dieu d'Aristote et le Dieu des Chrétiens*, *Mélanges R. Jolivet*, Λιὼν 1960, 21-44.

¹⁷⁸ Ἡ διατύπωση ἀκολουθεῖ χωρὶς ἀμφιβολία τὸν *Θεαίτ.* 156 α. Πρβ. παρακάτω, σ. 363 καὶ τόμ. Β', σ. 111.

¹⁷⁹ *θεοὶ ρεῖα ζῶντες*, τόσο στὴν *Ἰλιάδα* ὅσο καὶ στὴν *Ὀδύσσεια*.

¹⁸⁰ 1072 b 27 νοῦ ἐνέργεια ζωή. Πρβ. *Προτρ.* B 87-91 καὶ B 108 Düring.

¹⁸¹ Τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ P. Lang, *De Speusippi Academici scriptis*, Βόννη 1911, ἀπ. 33 b-c.

θρωμένος σὲ ἐπεισόδια, σὰν κακὴ τραγωδία». ¹⁸² Ὁ E. Frank ¹⁸³ πίστευε ὅτι μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει μιὰ σειρὰ ἀπὸ δέκα ἀρχές, τὴν ὁποία εἶχε συλλάβει ὁ Σπεύσιππος καὶ στὴν ὁποία «τὸ ἐν» βρισκόταν στὴν ἀρχὴ καὶ «τὸ ἀγαθὸ» στὸ τέλος. Ἡ θεωρία εἶναι ἀσαφὴς στὶς λεπτομέρειες, εἶναι ὥστόσο σίγουρο ὅτι ὁ Σπεύσιππος θεωροῦσε τὸ ἀγαθὸ ὡς τὸ τελευταῖο σκαλοπάτι τῆς ἐξέλιξης τόσο στὴ φύση ὅσο καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ· ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης, μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα, καταλάβαινε τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀπόλυτα πρωταρχικὸ καὶ καθοριστικὸ γιὰ ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἐπιδιώξεις τῶν ἀνθρώπων. Στὴν πραγματικότητά ὁ Σπεύσιππος παίρνει ἐδῶ τὸ μέρος τῶν Προσωκρατικῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης ὡς συνήθως εἶναι δέσμιος ἐνὸς αἰώνιου διλήμματος. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* σχεδίασε μιὰ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης, στὴν ὁποία περιέγραφε τὴν ἄνοδο τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὴν πρωτόγονη κατάσταση στὸν ὑψιστὸ βαθμὸ τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐμμένει, ὅπως ἐδῶ στὸ *Λάμβδα*, στὸ ὅτι τὸ ὠραῖο καὶ τὸ τέλειο εἶναι πρωταρχικὸ. Μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του δίνει τὴν ἐντύπωση ἐνὸς νηφάλιου μελετητῆ ¹⁸⁴ ποὺ στηρίζεται στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς φυσικὸς ἐπιστήμονας, ἀλλὰ καὶ ἐνὸς θεωρητικοῦ ποὺ τὴν ἄλογη πίστη του σὲ ἀρχὲς τὶς ὁποῖες κληρονόμησε ἢ ἐφεῦρε ὁ ἴδιος τὴν καλύπτει μὲ λεπτολόγες λογικὲς διατυπώσεις, ποὺ στὴν οὐσία τοὺς ὅμως εἶναι ταυτολογικές. ¹⁸⁵

Στὴ συνόψισή ποὺ κλείνει τὸ κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, πόσο σημαντικὸ εἶναι γι' αὐτὸν νὰ ἀντιπαραθέσει στὸ ἐν τοῦ Πλάτωνα τὸ δικό του *πρῶτον κινεῖν*. Στὴν ψυχογονία τοῦ *Τιμαίου* (35 a-b) τὸ ἐν ἐμφανίζεται ὡς ἀμέριστον, ταῦτόν, οὐσία. ¹⁸⁶ Ἔτσι θέλει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑπογραμμίσαι στὸ τέλος ὅτι τὸ δικό του *πρῶτον κινεῖν* «δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει μέγεθος, πρέπει νὰ εἶναι ἀμερὲς καὶ ἀδιαίρετο».

Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ δεχτεῖ γιὰ τὸ *πρῶτον κινεῖν* ἓνα ἀκόμη κατηγορημα: τὸ *ἀπαθές*, ¹⁸⁷ «ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει πάθη», «ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ

¹⁸² Νῦ 3, 1090 b 19, *Λάμβδα* 10, 1076 a 1.

¹⁸³ *Plato und die sog. Pythagoreer*, 1923, 245-251.

¹⁸⁴ *Ἄλφα* 3, 984 b 17 *νήφων παρ' εἰκῇ λέγοντας*, πρβ. Ἐπίκουρος, *Ἐπ. πρὸς Μέν.* 132 *νήφων λογισμὸς τὰς αἰτίας... ἐρευνῶν καὶ τὰς δόξας ἐξελαύνων*.

¹⁸⁵ Παίρνοντας ἓνα παράδειγμα στὴν τύχη, μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὸ 1072 b 10-13 μὲ τὸ *Δέλτα* 5, 1015 b 14: *εἰ ἄρ' ἐστὶν ἅττ' αἰδία καὶ ἀκίνητα, οὐδὲν ἐκείνοις ἐστὶ βλαιοὺν οὐδὲ παρὰ φύσιν*.

¹⁸⁶ Ἀρχὴ τῆς ὕλης εἶναι τὸ μεριστόν, τὸ θάτερον. Στὸ ὑπόμνημά του, 128-136, ὁ Taylor ἔδειξε μὲ τρόπο πειστικὸ τὴν παραλληλία μεταξὺ τῆς ψυχογονίας καὶ τῆς περιγραφῆς τῆς γένεσης τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων.

¹⁸⁷ Στὴ λέξη αὕτῃ ὁ Ἀριστοτέλης συνοψίζει ὅσα λέει ὁ Πλάτων γιὰ τὸ ἀγαθὸν στὸ *Συμπ.* 211 a 1-2. Στὸ *Περὶ ἰδεῶν* οἱ ἰδέες χαρακτηρίζονται *ἀπαθεῖς*, πρβ. παρακάτω, σ. 398.

διαδικασίες μεταβολής». Σε τρία χωρία αυτού του κεφαλαίου, στα παραδοσιακά κατηγορούμενα με τα όποια οι ποιητές και οι προσωκρατικοί φυσικοί φιλόσοφοι συνήθιζαν να περιγράφουν τους θεούς και ο Πλάτων την ψυχή του κόσμου, ο 'Αριστοτέλης προσθέτει ένα ακόμη, που το ανέσυρε από το προσωπικό του «όπλοστάσιο». 'Η αρχή της κίνησης είναι απόλυτα πρώτη, το νούμερο ένα σε μια λογική ή υπαρξιακή σειρά.¹⁸⁸ Είναι επίσης αναγκαία από τη φύση, με την έννοια ότι δεν μπορεί να είναι αλλιώς.¹⁸⁹ Τέλος, είναι άπαθής, δεν μπορεί να έχει πάθη. Όπως έδειξε ο Solmsen,¹⁹⁰ η λέξη αυτή συνδέεται με την πολύ επίκαιρη την εποχή εκείνη θεωρία για τη σχέση μεταξύ ποιείν και πάσχειν. Ο 'Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη και στο έργο του *Περὶ οὐρανοῦ*, κατά την περιγραφή του «πρώτου στοιχείου», που ήταν δική του επινόηση· ο αναγνώστης νιώθει την ύφολογική διάσταση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτήν την αφηρημένη τεχνική έκφραση και στις μεγαλειώδεις λέξεις με τις όποιες τιμάται ή νέα θεότητα.¹⁹¹

Όσα λέει ο 'Αριστοτέλης για την καθαρή νόηση¹⁹² έρμηνεύθηκαν με διάφορους τρόπους και συζητήθηκαν πολύ: «'Η καθαρή νόηση στρέφεται σ' αυτό που καθεαυτό είναι το καλύτερο· όσο πιο ψηλά ανεβαίνει η νόηση, τόσο ψηλότερο γίνεται το αντικείμενό της. Μετέχοντας στο νοητό, ο νοῦς νοεῖ τὸν ἑαυτό του.¹⁹³ Γίνεται ο ίδιος αντικείμενο της νόησης, στο βαθμό που συλλαμβάνει και νοεῖ τὸ νοητό· επομένως ο νοῦς και τὸ νοητὸ ταυτίζονται.¹⁹⁴ Γιατί αυτό τὸ ὅποιο δέχεται μέσα του¹⁹⁵ τὸ νοητὸ και τὴν οὐσία είναι ο νοῦς, και ὅταν τὰ ἔχει αυτά, ἐνεργεῖ.¹⁹⁶ 'Η ἐνεργητικὴ νόηση¹⁹⁷ είναι επομένως σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ικανότητα για νόηση τὸ θεϊκὸ

¹⁸⁸ Στην ἀριστοτελικὴ ὁρολογία: λογικά, ἵσταται που· υπαρξιακά, οὐ συναναιρεῖται. Στο 1072b 1 τὸ πρῶτον.

¹⁸⁹ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως (1972b 13), που ἀντιστοιχεῖ στὴν πλατωνικὴ ἐκφραση ὡσαύτως δεῖ κατὰ ταῦτα.

¹⁹⁰ *Aristotle's System of the Physical World*, 290. Για τὸ ποιεῖν-πάσχειν βλ. παρακάτω, σ. 363.

¹⁹¹ *Περὶ οὐρ.* II 1, ἀθάνατον, θεῖον, ἄπαυστον, ἀγήρατον κ.ο.κ.

¹⁹² 1072b 18 ἡ δὲ νόησις ἡ καθ' αὐτήν — b 30 τοῦτο γὰρ ὁ θεός.

¹⁹³ Ἔτσι και στὸ *Περὶ ψυχ.* III 4, 429a 15 νοῦς δεκτικόν τοῦ εἶδους (= τοῦ νοουμένου) και δυνάμει τοιοῦτον ἀλλὰ μὴ τοῦτο, πρβ. 430a 2.

¹⁹⁴ Γι' αὐτὸ ὁ Παρμενίδης (B 3) ἔλεγε τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε και εἶναι, γιατί ἀληθινὸ ὄν εἶναι μόνο τὸ νοητό.

¹⁹⁵ δεκτικόν, πρβ. τὴ μεταφορὰ τοῦ *Περὶ ψυχ.* II 12, 424a 18 δεκτικόν... οἷον ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου.

¹⁹⁶ Πρβ. *Προτρ.* B 86 Düring, ὅταν ἐνεργῇ και τυγχάνῃ θεωρῶν τὸ μάλιστα τῶν ὄντων γνώριμον.

¹⁹⁷ Ἔτσι ἐρμηνεύω, μαζί με τὸν Bonitz και τὸν Ross, τὴ λέξη ἐκείνου· στὴν προκειμένη περίπτωση τὴν θεωρῶ τὴν πιο σωστὴ ἐρμηνεία.

ἐκεῖνο στοιχεῖο πού φαίνεται νά διαθέτει ὁ νοῦς, καί ἡ φιλοσοφική σκέψη¹⁹⁸ εἶναι ἡ ὑψιστή ἡδονή καί ἡ ἀνώτατη ἀξία.¹⁹⁹ Ἄν λοιπόν ἡ εὐτυχία πού χαίρεται ὁ θεός εἶναι πάντοτε τόσο μεγάλη ὅσο αὐτή πού χαίρομαστε ἐμεῖς μερικές φορές, αὐτό δέν μπορεῖ παρά νά κινεῖ τὸν θαυμασμό μας. Κι ἂν ἡ ὑπαρξή του εἶναι ἀκόμη ὠραιότερη, τότε αὐτό εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀξιοθαύμαστο. Καί ἔτσι πράγματι εἶναι. Ὁ θεός διαθέτει ἐπίσης ζωή, γιατί ἡ ἐνεργητική νόηση εἶναι ζωή,²⁰⁰ καί ὁ θεός εἶναι ἐνέργεια· αὐτή ἡ κατάσταση τῆς καθαρῆς ἐνέργειας εἶναι ἡ ὁμορφὴ καί αἰώνια ζωή του. Ὑποστηρίζω λοιπόν ὅτι ὁ θεός εἶναι τὸ αἰώνιο καί ἄριστο ζωντανὸ ὄν.²⁰¹ Ζεῖ ἐπομένως μιὰ ζωὴ πού συνεχίζεται ἀδιάλειπτα καί εἶναι αἰώνια, γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὁ θεός».

Μὲ αὐτὴ τὴν περιγραφὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο φαντάζεται τὴ θεότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ μιὰ παλιὰ παράδοση. Ὅτι ὁ θεός εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς τάξης στὸν κόσμον τὸ βεβαιώνει ἤδη ὁ Θαλῆς.²⁰² Οἱ μεγάλοι στοχαστὲς εἶχαν τὴν τάση νά ταυτίζουν τὶς ὑψιστὲς ἀρχές τους μὲ τὴ θεότητα.²⁰³ Οἱ λέξεις τὸ θεῖον, ὁ θεός καί θεός (χωρὶς ἄρθρο) εἶναι σημασιολογικά ἰσοδύναμες. Ὁ Α. Wifstrand²⁰⁴ παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι ἐμεῖς παρανοοῦμε ἐλαφρὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ χρῆση τῆς λέξης ὁ θεός, γιατί δέν εἴμαστε συνηθισμένοι στὸν πολυθεϊστικὸ τρόπο σκέψης. Στὸν Ἡρόδοτον, π.χ., «ὁ θεός» ἔχει διπλὴ σημασία. Πολὺ συχνὰ «ὁ θεός» εἶναι μιὰ γενικὴ ἔννοια, ὅπως ἀκριβῶς ὅταν ἐμεῖς λέμε «ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα καί ψυχὴ» ἢ «la donna è mobile». Ὅταν χρησιμοποιοῦμε αὐτὲς τὶς ἐκφράσεις, δέν σκεφτόμαστε ἕναν ἐπιμέρους ἄνθρωπον ἢ μιὰ ἐπιμέρους donna. Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα λέει ὁ Ἡρόδοτος ὅτι «ὁ θεός μπορεῖ καί νά ἐξυψώνει καί νά ταπεινώνει» καί ἐννοεῖ ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ ἔχουν αὐτὴ τὴ δύναμη. Σὲ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ὁ «θεός» εἶναι ἐκεῖνος ὁ θεός πού αὐτὴ τὴ στιγμή κάνει, ἢ ἔχει κάνει, κάτι· εἴμαστε τότε πεπεισμένοι ὅτι κάτι τέτοιο μόνο ὁ θεός

198 Ἡ θεωρία εἶναι ἐνεργητικὴ φιλοσοφικὴ νόηση καί ὄχι παθητικὴ θέαση, πρβ. *Προτρ. Β* 66 *θεωρία τὸ κυριώτατον τέλος, καί τόμ. Β', κεφ. 8^ο, ὑποσ. 268.*

199 Πρβ. τὸ ὑπόμνημα τοῦ Dirlmeier στὰ *Ἡθ. Νικ.*, 503. Τὸ ἄρθρο τὸ ἀνήκει καί στὴ λέξη ἄριστον.

200 Ἔτσι καί στὸν *Προτρ. Β* 86 Düring.

201 1072b 29 *ζῶον αἰδιδιον ἄριστον*. Τὰ οὐράνια σώματα πού βρίσκονται σὲ αἰώνια κίνησις εἶναι τὰ *ζῶα αἰδία*, τὰ *ζῶα* πάνω στὴ γῆ εἶναι *φθαρτά*. *Περὶ οὐρ.* 285a 29, 292a 20, b 1.

202 Diels – Kranz A 1 *πρεσβύτατον τῶν ὄντων θεός, ἀγέννητον γάρ*. A 23 *νοῦν τοῦ κόσμου τὸν θεόν*.

203 Ἀναξίμανδρος A 14 *τὸ ἄπειρον*, A 17 *τοὺς ἀπείρους οὐρανοὺς θεούς*. Παρμενίδης A 31 *τὸ ἀκίνητον πεπερασμένον σφαιροειδές*. ἔτσι καί ὁ Μέλισσος A 13. Ἐμπεδοκλῆς A 32 *στοιχεῖα*. Φιλόλαος A 13, B 13, ὁ ἀνώτατος ἀριθμός.

204 *Bakgrunder*, Lund 1961, 87. Πρβ. παρακάτω, σ. 349-350.

μπορεί να το κάνει. Έτσι, π.χ., ο χωρικός, όταν βλέπει λεηλατημένο το κοτέτσι του, λέει «πέρασε ή άλεπού από εδώ» και με αυτό δεν σκέφτεται ούτε τη γενική έννοια ούτε μια συγκεκριμένη άλεπού.

Ανάμεσα στη λαϊκή χρήση των λέξεων «ο θεός» και «το θεϊο» και στον τρόπο που τις χρησιμοποιούν οι ποιητές και οι φιλόσοφοι δεν υπάρχει καμιά διαφορά. Καθετί που βρισκόταν ψηλά, πάνω από την ανθρώπινη σφαίρα, ήταν θεϊον²⁰⁵ ή αναγόταν στην παρέμβαση «του θεού». Φυσικά οι αντιλήψεις για το θεό άλλαζαν. Στο τέλος του δεύτερου βιβλίου της Πολιτείας ο Πλάτων μιλάει, όπως και ο Αριστοτέλης στο Λάμβδα, για την αναλλοίωτη, όμορφη ζωή της θεότητας.²⁰⁶ Στον Τίμαιο²⁰⁷ ο θεός είναι «ο δημιουργός και πατέρας του σύμπαντος». Κατά τον Αριστοτέλη ο κόσμος ήταν αιώνιος, και επομένως ο Αριστοτέλης δεν μπορούσε να δεχτεί το θεό ως δημιουργό του κόσμου. Πίσω λοιπόν από τις λέξεις του «αυτό είναι ο θεός» κρύβεται, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη αυτή τη σειρά μαθημάτων, μια τοποθέτηση έναντι του Πλάτωνα. Με τον ίδιο τρόπο που έξηγε διαφορετικά από τον Πλάτωνα και το παραμικρότερο συστατικό του αίσθητου κόσμου, έτσι και στο πρόβλημα τί είναι ο θεός, ο Αριστοτέλης έχει διαφορετική γνώμη.

Σύμφωνα με τη συνηθισμένη διάρθρωση των μαθημάτων, άμέσως ύστερα από την παρουσίαση της θεωρίας ακολουθεί μια σειρά από απορίες, οι οποίες προκύπτουν από αυτήν: Δεδομένου ότι δεχόμαστε τη θεωρία για το πρώτον κινούν ως θεϊκή αρχή, πώς πρέπει να φανταστούμε — σύμφωνα με τις τελευταίες αστρονομικές θεωρίες — το μηχανισμό του σύμπαντος (κεφ. 8): πώς μπορούμε να εισαγάγουμε στην καινούρια θεωρία τις κρατούσες αντιλήψεις για το νοῦ ως το θεϊκό στοιχείο στον άνθρωπο (κεφ. 9): ως συγκρίνουμε την καινούρια θεωρία με τις απόψεις που έχουν για τις πρώτες αρχές άλλοι στοχαστές, για να ελέγξουμε την έγκυρότητά της (κεφ. 10).

Η παλιά θεωρία για την αρμονία των σφαιρών θεωρούσε τὰ έφτα «πλανώμενα» οὐράνια σώματα και τη σφαίρα των άπλανων άστέρων ως οκτάβα. Φαντάζονταν ότι τὰ οὐράνια σώματα ήταν προσηλωμένα πάνω στις σφαίρες όπως στερεώνουμε τὰ κοσμήματα πάνω σε μια σφαίρα. Το μόνο οὐράνιο σώμα που μπορούσε κανείς πραγματικά να μελετήσει ήταν ή σελήνη. «Είναι φανερό ότι τὰ οὐράνια σώματα δεν περιστρέφονται γύρω από έναν άξονα, γιατί κατά την περιστροφή τους θα έπρεπε και να στρέφονται. Στη σελήνη όμως βλέπουμε πάντοτε το λεγόμενο πρόσωπο. Τὰ οὐράνια σώμα-

²⁰⁵ Έτσι θα πρέπει να έξηγηθεί, χωρίς άμφιβολία, και το πολυσυζητημένο θεϊον στο Προγνωστικόν 1, II 112 L. Η αρχαία λατινική μετάφραση είναι: ex mundi ratione.

²⁰⁶ 381 b.

²⁰⁷ 28 c.

τα δὲν ἔχουν ἐπομένως δική τους κίνηση.»²⁰⁸ Τὰ πλανώμενα ἀστέρια (ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ οἱ πέντε γνωστοὶ πλανῆτες) κινοῦνται ὅλα, ὄχι σὲ τροχιὰς ἀλλὰ τὸ καθένα προσηλωμένο στὴ σφαῖρα του. Ἄν αὐτὸ τὸ ἔχουμε στὸ νοῦ μας, καταλαβαίνουμε καλύτερα τὸ ὅτι γιὰ κάθε σφαῖρα ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτεῖ: α) μιὰ ἀρχὴ ποὺ κινεῖ τὴ σφαῖρα, β) αὐτὸ ποὺ ἔχει τεθεῖ σὲ κίνηση. Τὰ ἀπλανῆ ἀστέρια ὀνομάζονται καὶ σήμερα ἔτσι, γιὰτὶ τότε οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι ἦταν προσηλωμένα στὸν «πρῶτο οὐρανό». Ὅτι τὰ οὐράνια σώματα ἦταν αἰώνια, ζωντανὰ ὄντα, *αἰδία ζῶα*,²⁰⁹ τὸ θεωροῦσαν αὐτονόητο, γιὰτὶ ὅ,τι κινεῖται χωρὶς ἐξωτερικὴ βία εἶναι ζωντανό.²¹⁰ Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ ἦταν ἀναπόσπαστα συνδεδεμένες, καὶ ἡ ψυχὴ, δηλαδὴ ἡ ζωή, ἦταν ταυτόχρονα ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Ὁ «πρῶτος οὐρανός» καὶ τὰ ἑπτὰ πλανώμενα ἀστέρια²¹¹ ἦταν ἐπομένως ἑμψυχα, εἶχαν δηλαδὴ δική τους κίνηση. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἀρνοῦνταν τὴν αὐτοκίνηση τῆς ψυχῆς, ἔπρεπε νὰ βρεῖ μιὰ ἐξήγηση ποὺ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν. Σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδό του, ποὺ ἦταν νὰ κατατάσσει ἱεραρχικὰ τὰ φαινόμενα σὲ σειρές, αὐτὸ δὲν ἦταν δύσκολο. «Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι τὰ οὐράνια σώματα εἶναι οὐσίαι, δηλαδὴ ὀντότητες μὲ ἀνεξάρτητη ὑπαρξή, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὲς μία εἶναι ἡ πρώτη καὶ μιὰ ἄλλη ἡ δεύτερη, μὲ τὴν ἴδια τάξιν ποὺ ἔχουν οἱ σφαῖρες τῶν ἀστρῶν.»²¹² Ἐδῶ λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἐντελῶς καθαρὰ ὅτι οἱ ἀρχές τῆς κίνησης συναποτελοῦν μιὰ ἱεραρχικὴ σειρά. Εἶναι ἀδιανόητο τὸ ὅτι κατὰ τὴ μακρόχρονη συζήτηση τῆς ὑποτιθέμενης ἀντίφασης μεταξὺ τοῦ 7. καὶ τοῦ 8. κεφαλαίου δὲν ἀναγνωρίστηκε ἡ σημασία αὐτῆς τῆς πρότασης.

Τὸ κεφάλαιο ἔχει μιὰ αὐστηρὴ διάταξιν. Τὸ μικρὸ κομμάτι 1074a 31-38²¹³ εἶναι τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ὕφους, ὥστε εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ εἶχε ὑπαγορεύσει ταυτόχρονα μὲ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο. Κατὰ τὴ διόρθωση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου διαπίστωσε ὅτι ἔμενε ἓνα ἀκόμη ἐπιχείρημα νὰ ἀντικρούσει, καὶ ἔτσι πρόσθεσε αὐτὲς τὶς ἀράδες πρὶν ἀπὸ τὸν ἐπίλογο. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ υποθέσουμε ὅτι γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ χρειάστηκε νὰ περάσει ἓνα χρονικὸ

²⁰⁸ *Περὶ οὐρ.* II 8, 290a 25.

²⁰⁹ *Περὶ οὐρ.* II 2, 285a 29· II 12, 292a 20, b 1-2, γι' αὐτὸ στὸ *Περὶ ζῴ. μορ.* 641b 17 τὰ ζῶα τὰ θνητά. Ὁ Θεὸς εἶναι ζῶον αἰδίων ἄριστον 1072b 29.

²¹⁰ Ἐπομένως, στὴν πραγματικότητα, οἱ ὀχτὼ σφαῖρες.

²¹¹ *Φυσ.* VIII 1, 250b 14, ζωὴ τοῖς φύσει συνεστώσι, *Περὶ ζῴ. γεν.* 762a 21 πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη.

²¹² 1073b 1-3. Πρβ. *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* II 10, 337a 22 ὑπὸ μίαν ἀρχήν, βλ. τόμ. Β', σσ. 111 καὶ 132-133.

²¹³ Τὸ πολυσυζητημένο «τρίτο στρώμα» τοῦ Jaeger.

διάστημα. Τὸ κεφάλαιο μπορούμε νὰ τὸ χωρίσουμε σὲ πέντε ἐνότητες.

1) 1073 a 14-23. Εἰσαγωγή. Ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν πραγματεία, ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές προϋποτίθεται σιωπηρὰ ὡς ὑπόβαθρο καὶ ταυτόχρονα ὡς στόχος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἓν, τὸ ὁποῖο ταυτιζόταν μὲ τὸ ἀγαθὸ καὶ ἦταν ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ τῶν ὄντων, ὁ Πλάτων εἶχε παρουσιάσει τὶς ιδέες-ἀριθμούς καὶ τὶς ιδέες ὡς δημιουργοὺς τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Εἶχε συζητήσει τὴ δημιουργία τῶν ιδεῶν-ἀριθμῶν ἀπὸ τὸ ἓν καὶ τὴ δυάδα ὡς τὸν ἀριθμὸ δέκα.²¹⁴ Δὲν εἶχε ἐκφραστεῖ ὅμως ποτὲ πάνω στὸ πρόβλημα πόσες ιδέες-ἀριθμοὶ καὶ πόσες ιδέες ὑπάρχουν. Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν τῆς γνώμης ὅτι μιὰ θεωρία γιὰ τὶς ἀρχές θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ λείπει μὲ ἀκρίβεια πόσες ἀρχές ὑπάρχουν. Ἐπομένως τὸ ἐρώτημα εἶναι: πόσες «οὐσίαι» ὑπάρχουν ποὺ νὰ κινοῦνται ἀπὸ τὸ πρῶτον κινοῦν καὶ ταυτόχρονα νὰ κινοῦν οἱ ἴδιες τὸν ἑαυτὸ τους; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: ἀκριβῶς τόσες, ὅσες εἶναι οἱ ἀρχές τῆς κίνησης ποὺ ὑπάρχουν στὸν οὐράνιο μηχανισμό.

2) 1073 a 23-1074 a 17. Στὴν ἀρχὴ ἔχουμε τὴν περιστροφικὴ κίνηση τοῦ σύμπαντος, τὴ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων,²¹⁵ ἔπειτα τὰ ἑπτὰ πλανώμενα ἄστρα. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν αἰώνια καὶ ἀνεξάρτητη κίνηση· φυσικὰ καὶ τὸ πρῶτον κινοῦν, τὸ ὁποῖο σὲ σχέση μὲ αὐτὰ εἶναι πρωταρχικό, πρέπει νὰ ἔχει καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητη ὑπαρξή.²¹⁶ Εἶναι ἐπομένως βέβαιον²¹⁷ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἱεραρχία τῶν ἀρχῶν τῆς κίνησης, τῆς ὁποίας ἡ διάταξη εἶναι ἀντίστοιχη

²¹⁴ Φυσ. III 6, 206 b 32, πιθανὸν μόνο $1+2+3+4=10$ (ἡ πυθαγόρεια τετρακτὺς)· πρβ. *Περὶ ψυχ.* 404 b 18-27.

²¹⁵ Ἐδῶ ἡ τοῦ παντός ἡ ἀπλὴ φορά, στὸ 7. κεφάλαιο καὶ στὸ *Περὶ οὐρ.* πρῶτος οὐρανός, μιὰ φορά (288 a 15) μὲ τὴν προσθήκη καὶ ἡ πρώτη φορά: στὰ Φυσ. VIII ἐπίσης ἡ κυκλοφορία πρώτη. Τὴν ἐκφραση ἐν τοῖς φυσικοῖς (1073 a 32) θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ τὴν καταλάβουμε ὡς παραπομπὴ στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ ἔργου *Λάμβδα*, ἀλλὰ στὸ 1072 a 21-23 ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποδεικνύει τὴ φράση *αἰδίων καὶ ἄστατον τὸ κύκλῳ σῶμα*. Τὴ λέξη *ἄστατος* (= αὐτὸς ποὺ ποτὲ δὲν ἡρεμεῖ) ὁ Ἀριστοτέλης τὴ χρησιμοποιεῖ μόνο ἐδῶ. Γιὰ τὸ κύκλῳ σῶμα μιλάει στὸ *Περὶ οὐρ.* I 3 καὶ λέει ὅτι ἡ κίνησή του εἶναι *συνεχὴς καὶ αἰδίας*.

²¹⁶ Ἡ φράση *πρότερον οὐσίας οὐσίαν ἀναγκαῖον εἶναι* 1073 a 36 ἔχει ἐρμηνευτεῖ μὲ διάφορους τρόπους. Κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ *Λάμβδα* ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει διαρκῶς νὰ δώσει στὴ θεωρία του γιὰ τὶς ἀρχές μιὰ δομὴ ἀνάλογη μὲ τὴ δομὴ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας. Ὅπως τὸ ἓν καὶ τὰ ἀγαθὸν εἶναι στὸν Πλάτωνα *ἐπέκεινα τῆς οὐσίας*, ἔτσι εἶναι καὶ τὸ δικό του πρῶτον κινοῦν. Πρβ. Φυσ. VIII 10, 267 b 9 *ἐκεῖ ἄρα τὸ κινοῦν*. Τώρα ὅμως, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ δική του ἐννοια τῆς οὐσίας, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορεῖ μὲ κανέναν τρόπο νὰ πεῖ *ἐπέκεινα τῆς οὐσίας*, ὅπως ἀκριβῶς δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ λέξη *αἰδίας* μὲ τὸ νόημα ποὺ τῆς δίνει ὁ Πλάτων, γιὰτὶ πέρα ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ὄν, τὴν οὐσίαν, δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως τίποτε. Ὡστόσο τίποτε δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ δεχτεῖ μιὰ σχέση προτεραιότητος.

²¹⁷ Στὸ ὑπόμνημά του ὁ Ross ἐξηγεῖ τὴν περίπλοκη κατασκευὴ ἀκολουθώντας τὸν T. L.

μέ την τάξη τῶν κινούμενων σφαιρῶν. Πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀπαραίτητων ἀρχῶν τῆς κίνησης, παίρνοντας ὡς βάση τις ἀπόψεις τῶν ἐπιφανῶν ἀστρονόμων. «Ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαιρῶν εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν περιφερόμενων σωμάτων, εἶναι φανερό στὸν καθένα ποὺ ἀσχολεῖται ὡς ἓνα βαθμὸ με αὐτὰ τὰ πράγματα· τὸ κάθε ἐπιμέρους πλανώμενο ἄστρο ἔχει περισσότερες ἀπὸ μία σφαῖρα. Σύμφωνα με τὴ θεωρία τοῦ Εὐδοξοῦ, γιὰ τὰ ἑπτὰ πλανώμενα ἄστρα ἀπαιτοῦνται 26 σφαῖρες καὶ κατὰ τὴν τροποποίηση τῆς θεωρίας ἀπὸ τὸν Κάλλιππο 33.»²¹⁸ Αὐτὴ ἡ κατασκευὴ δὲν ἐξηγεῖ ὡστόσο τὴν κίνηση τῶν πλανώμενων ἄστρων ὅπως ἐμεῖς μπορούμε νὰ τὴν παρατηρήσουμε στὸν οὐρανό.²¹⁹ Εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε ἓναν ἀριθμὸ σφαιρῶν με ἀνάδρομη κίνηση, γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν ὁποίων μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε δύο μεθόδους. Σύμφωνα με τὴ μία ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαιρῶν εἶναι συνολικὰ 55, σύμφωνα με τὴν ἄλλη 47. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸν πρῶτο οὐρανό, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ πρῶτο κινούμενο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε εἴτε 47 εἴτε 55 ἀρχές τῆς κίνησης.²²⁰ «Τὴν ἐξήγηση τῆς ἀναγκαιότητάς τους τὴν ἀφήνω σ' αὐτοὺς ποὺ εἶναι γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ περισσότερο ἀρμόδιοι.»²²¹ Σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ξέρω δεύτερο χωρίο στὸ ὁποῖο νὰ καταθέτει ὁ ἴδιος με αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ ὅπλα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν νέος στὴν ἡλικία ὅταν ἔγραψε τὸ κείμενο αὐτό. Ὅταν πῆγε στὴν Ἀθήνα, σχολάρχης καὶ πρῶτος τοῦ δάσκαλος ἦταν ὁ Εὐδοξος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀπὸ τις ἡγετικές προσωπικότητες τῆς Ἀκαδημίας ὁ Εὐδοξος εἶναι ὁ μόνος ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀναφέρει ὀνομαστικὰ στὰ ἔργα του με λόγια ἐπαινετικά.²²²

3) 1074 a 17-31. Περισσότερες ἀπὸ 55 ἀρχές τῆς κίνησης δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν, γιὰτὶ ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες, θὰ προκαλοῦσαν καὶ ἄλλες κινήσεις. Τέτοιες κινήσεις ὅμως δὲν ὑπάρχουν. Τὰ κεντρικὰ σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι: α) ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνηση ποὺ νὰ εἶναι

Heath, *Aristarchus of Samos*, 1913, 190-224· στὸ ἔργο αὐτὸ βρίσκουμε τὴν καλύτερη ὡς τις μέρες μας παρουσίαση τοῦ θέματος.

²¹⁸ 1073 b 8 κ.έ.

²¹⁹ τὰ φαινόμενα ἀποδώσειν (ἡ πιὸ συνηθισμένη λέξη εἶναι σφάζειν), 1074 a 1: αὐτὸ ἦταν κατὰ τὸν Εὐδοξο τὸ ἔργο τῆς ἀστρονομίας, «νὰ ἐξηγεῖ με ἱκανοποιητικὸ τρόπο τὰ φαινόμενα». Γενικὰ δέχονται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπινόησε ὁ ἴδιος τὰς ἀνελιπτύουσας σφαῖρας. Πιο πιθανὸ εἶναι ὅμως ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ γεννήθηκε μέσα ἀπὸ τις συζητήσεις του με τὸν Εὐδοξο καὶ τὸν Κάλλιππο.

²²⁰ 1074 a 15 οὐσίαι καὶ ἀρχαὶ ἀκίνητοι.

²²¹ 1074 a 17 ἀφείσθω τοῖς ἰσχυροτέροις, δηλαδή: στὸν τομέα αὐτὸν οἱ ἀστρονόμοι εἶναι οἱ εἰδήμονες οἱ ὁποῖοι μποροῦν νὰ ἔχουν τὸν ἀποφασιστικὸ λόγο.

²²² *Ἡθ. Νικ.* X 2, 1172 b 15-18, βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 315.

αὐτοσκοπός· β) ὅτι διαθέτουμε μιὰ λογικά ἀδιαμφισβήτητη θεωρία γιὰ τὴν αἰτιώδη σύνδεση τῶν κινήσεων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε κίνηση καὶ μεταβολὴ πάνω στὴ γῆ μπορεῖ νὰ ἀνάγεται στὴν κίνηση τοῦ ἡλίου στὴν ἐκλειπτικὴ καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὸ πρῶτον κινοῦν. Ἡ διατύπωση βέβαια τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἀκριβῶς αὕτη, εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι αὐτὸ ἐννοεῖ. Ἡ πρόταση πάνω στὴν ὁποία οἱ σχολαστικοὶ στηρίζουν τὴν περίφημη θεωρία τους γιὰ τὶς λεγόμενες «*intelligentiae*» βρίσκεται στὸ 1074 a 22-23: «Ἄν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες (ἀρχές τῆς κίνησης), τότε αὐτές, ὡς τὸ "τέλος" μιᾶς περιφορᾶς, θὰ προκαλοῦσαν καὶ ἄλλες κινήσεις». Ἡ πρόταση αὕτη συνδέθηκε μὲ τὸ χωρίο Π 12, 292 a 20-25 τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ*²²³ καὶ ἔτσι βγήκε τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ὅτι κάθε πλανητικὴ σφαῖρα κινεῖται ἀπὸ τὸν νοῦν τῆς, ἔτσι ὅπως τὸ πρῶτον κινοῦν, ὡς νοῦς τοῦ κόσμου, κινεῖ ὁλόκληρο τὸ σύμπαν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο τὸ πρῶτον κινοῦν προκαλεῖ κάθε κίνηση, γιὰτὶ σ' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τείνει τὸ σύμπαν,²²⁴ θὰ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιεῖται καὶ ἡ κίνηση τῶν σφαιρῶν τῶν πλανητῶν. Ἄν μείνουμε στὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη, τότε ἡ κύρια ἐπιδιώξή του στὸ κομμάτι αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ λόγια «δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ πορεία πρὸς τὸ ἄπειρο».²²⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ σειρὰ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ πρῶτον κινοῦν σὺν 47 ἢ 55 ἀρχές τῆς κίνησης ἐξηγεῖ μὲ τρόπο ἱκανοποιητικὸ τὴν αἰτιώδη σύνδεση ὅλων τῶν κινήσεων.

4) 1074 a 31-38. «Δὲν μπορῶ νὰ θεωρήσω σωστὴ τὴν ἄποψη ἐκείνων τῶν στοχαστῶν²²⁶ πού δέχονται τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων κόσμων. Ἀντίθετα, εἶναι φανερό ὅτι ἓνα μόνο σύμπαν ὑπάρχει. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ἄν "σύμπαν" ἦταν ἓνα ὄνομα γένους, τότε θὰ ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπὸ ἓνα. Τὰ πράγματα πού εἶναι ἀριθμητικὰ πολλὰ ἔχουν ὕλη. Ἡ ἐννοια, ὅμως, πού ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἐννοιες εἶναι ἡ

²²³ Πρβ. παραπάνω, σ. 305.

²²⁴ ὡς ἐρώμενον.

²²⁵ Πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ γνωστὴ ἔκφραση *ἴσταται πού*=ὑπάρχει πάντοτε ἓνα νοῦμερο ἓνα στὴ σειρὰ. Ἔτσι ἤδη ὁ Πλάτων, *Λύσις* 219 c, ἀφικέσθαι ἐπὶ τινι ἀρχῇ.

²²⁶ Ἐννοεῖ τοὺς Ἀτομικοὺς, πού πρῶτοι ὑποστήριζαν αὐτὴ τὴ θέση, βλ. Kirk-Raven, *The Presocr. Philosophers*, 412. Σχετικὰ μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο Α 14 βλ. C. H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, 1960, 35. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἡρακλείδης ἀπὸ τὸν Πόντο νὰ ὑποστήριζε στὴν Ἀκαδημία τὴ θέση ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι κόσμοι, ἀπ. 112-113 Wehrli. Ἀντίθετα πρὸς τοὺς Ἀτομικοὺς, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει μὲ πάθος τὴν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει ἓνας μόνος κόσμος στὸ *Περὶ οὐρ.* I 8-9· στὸ 277 b 9 ἀναφέρεται στὸ δικό μας χωρίο ἀπὸ τὸ *Λάμβδα*: διὰ τῶν ἐκ τῆς πρώτης φιλοσοφίας λόγων δειχθεῖν ἄν. Ὁ Πλάτων ἦταν τῆς ἴδιας γνώμης, *Τίμ.* 30 d καὶ 55 d.

πρώτη,²²⁷ δὲν ἔχει ὕλη, γιατί ἡ ἴδια εἶναι ἡ πλήρης ἐνεργοποίηση τῆς μορφῆς. Ἐπομένως μόνο μία ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς κίνησης μπορεῖ νὰ ὑπάρχει». Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Merlan, στὰ λόγια αὐτὰ πρέπει νὰ δώσουμε τὴν ἔννοια ὅτι ὑπάρχει μία μόνο ἱεραρχία τῶν ἀρχῶν τῆς κίνησης, δηλαδὴ ἓνα πρῶτον κινοῦν, ἓνα πρῶτον κινούμενον κ.ο.κ.· μεῖς ἄλλα λόγια, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνίσχυσε μετὰ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἀκόμη περισσότερο ὅσα ἔλεγε στὸ χωρίο 1073 b 1-3 ποὺ παραθέσαμε πιὸ πάνω.

Ἡ εἰδικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἱεραρχία τῶν 47 ἢ 55 ἀρχῶν τῆς κίνησης δὲν μνημονεύεται σὲ κανένα ἄλλο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Παντοῦ ὅμως, ὅπου τοῦ δίνεται ἡ ἀφορμὴ νὰ μιλήσει γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ σὲ περισσότερες κινήσεις, ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ σειρά ἀλληλένδετων κινήσεων. «Ὅταν κρατᾶμε στὸ χέρι ἓνα ραβδί καὶ κουνᾶμε τὴν ἄκρη του, ἡ κίνηση αὐτὴ ἀπαιτεῖ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ σημεῖα στήριξης (ἀρχαί).»²²⁸ «Πρέπει ὅμως νὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἔξω ἀπὸ τὸ ζωντανὸ ὄν, ποὺ νὰ εἶναι ἀκίνητο καὶ σημεῖο στήριξης γιὰ τὴν κίνηση. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ σταθοῦμε καὶ νὰ σκεφτοῦμε πάνω σ' αὐτὸ ποὺ εἴπαμε, γιατί ἰσχύει ὅχι μόνο γιὰ ὅ,τι ζεῖ πάνω στὴ γῆ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κίνηση τοῦ σύμπαντος.»²²⁹ «Ἐπειδὴ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα κινοῦν ἂν πρόκειται νὰ ὑπάρξει κίνηση, ἔτσι πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ αἰώνια ἀρχὴ τῆς κίνησης ἂν πρόκειται ἡ κίνηση νὰ εἶναι αἰώνια, καὶ ἂν αὐτὴ πρόκειται νὰ εἶναι συνεχῆς, ἡ ἀρχὴ πρέπει νὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ, ἀκίνητη, ἀγέννητη καὶ ἀμετάβλητη, καὶ ἂν ὑπάρχουν περισσότερες κυκλικὲς κινήσεις, τότε πρέπει νὰ ὑπάρχουν περισσότερα κινοῦντα, τὰ ὅποια ὅμως νὰ ὑποτάσσονται κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα σὲ μιὰ ἀρχή.»²³⁰ Καὶ στὸ VIII 6 τῶν *Φυσικῶν* ὑπάρχουν ἀρκετοὶ ὑπαινιγμοὶ στὴ δυνατότητα γιὰ περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἀρχὲς τῆς κίνησης: ὅλους τοὺς συζήτησε ἀναλυτικὰ ὁ Jaeger,²³¹ ὁ ὁποῖος τοὺς θεώρησε μεταγενέστερες

227 Μόνο στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης λέει τὸ τί ἦν εἶναι τὸ πρῶτον· τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον εἶναι, ὅπως τὸ ἐν τοῦ Πλάτωνα, ἡ ἀνώτατη αἰτία τοῦ εἶναι. Ἡ τυπικὴ ἔκφραση τὸ τί ἦν εἶναι σημαίνει αὐτὸ τὸ σταθερὸ ποὺ ἀποδίδουμε σὲ ἓνα πράγμα ὅταν θέλουμε νὰ δηλώσουμε τὸ «εἶναι» του. Πρβ. τόμ. Β', σ. 451. Τὸν ὄρο ἐντελέχεια — ποὺ δὲν εἶναι δυνατό νὰ μεταφραστεῖ — ὁ Ἀριστοτέλης τὸν δημιούργησε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ εἶδος ὡς αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἡ ὕλη ἔχει τὸ τέλος της. Σ' αὐτὸ ἔγκειται τὸ ὅτι ἡ ὕλη ἔχει φτάσει στὴν «πλήρη πραγμάτωσή της». Πρβ. τόμ. Β', σ. 455.

228 *Φυσ.* VIII 5, 256 a 13-32, *Περὶ ζώ. κιν.* 702 a 36.

229 *Περὶ ζώ. κιν.* 698 b 9-12.

230 *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* II 10, 337 a 17-22. Τὸ χωρίο μοιάζει μετὰ σχόλιο στὸ Λάμβδα 8. Τὸ ὑπὸ μίαν ἀρχὴν εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σκόπιμα ἀμφίσημο, ὅπως ἡ λέξις ἀρχὰς στὸ 1076 a 3. Οἱ μελετητὲς — ὅπως ὁ Jaeger, ὁ v. Arnim καὶ ὁ Gohlke — ποὺ δὲν μποροῦν νὰ δεχτοῦν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν ἤδη στὰ πρῶτα τοῦ ἔργου, θεωροῦν τὰ χωρία σὰν αὐτὸ μεταγενέστερες παρεμβολές.

231 *Aristoteles*, 383-392.

προσθήκες. Ο Θεόφραστος γνώριζε πολύ καλά τη διδασκαλία του 8. κεφαλαίου: με αρκετά αναλυτικό τρόπο και με έναν σκεπτικισμό που δεν μπορούσε να τον κρύψει, ο Θεόφραστος συζήτησε τόσο το πρώτον κινούν²³² όσο και την ιεραρχία των αρχών της κίνησης.²³³

5) 1074 a 38-b 14, ο ώραϊος επίλογος: «Από τους αρχαίους και τους αρχαιότατους παραδόθηκε στους νεότερους, με τη μορφή μύθου, ότι τα ούρανια σώματα είναι θεοί και ότι το θείο περιβάλλει όλη τη φύση. Τα υπόλοιπα προστέθηκαν αργότερα, με τη μορφή διηγήσεων, για να πείσουν το πλήθος και να υπηρετήσουν έτσι τους νόμους και το κοινό συμφέρον. Αν ξεχωρίσουμε το πρωταρχικό από τις προσθήκες αυτές και το δούμε καθαυτό, την άποψη δηλαδή ότι τα πρώτα όντα ήταν θεοί, εύκολα θα συμφωνήσουμε ότι όλος αυτός ο λόγος ήταν στ' αλήθεια θεϊκός. Και αν είναι πιθανό ότι κάθε τέχνη και φιλοσοφία επινόηθηκε πολλές φορές και αναπτύχθηκε στον μεγαλύτερο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό και ύστερα πάλι καταστράφηκε, εύκολα θα πιστέψουμε ότι η αντίληψη αυτή δεν είναι παρά ένα απομεινάρι που έφτασε ως τις μέρες μας. Ως αυτό το σημείο μόνο μπορώ να παρακολουθήσω το νόημα των απόψεων των προγόνων μας και των παλαιότατων προδρόμων μας.»²³⁴

Είναι πιθανό ότι ο Άριστοτέλης είχε αναπτύξει τις σκέψεις του για την έννοια της «κυκλικής επανόδου» στην ιστορία του πολιτισμού στο διάλογό του *Περί φιλοσοφίας*.²³⁵ Τη βασική ιδέα: «δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι οι ίδιες αντιλήψεις επανέρχονται ανάμεσα στους ανθρώπους μόνο μία ή δύο ή λίγες φορές· επανέρχονται άπειρες φορές»²³⁶ τη συναντούμε τρεις φορές στα διδακτικά του συγγράμματα. Δεν το θεωρώ λοιπόν απίθανο να επαναλαμβάνεται στον επίλογο του *Λάμβδα* κάτι που ο Άριστοτέλης είχε πει στο διάλογό του. Ξέρουμε με βεβαιότητα ότι στο διάλογο ο Άριστοτέλης απέρριπτε την άποψη του Πλάτωνα για τη θεϊκή διακυβέρνηση του κατώτερου κόσμου.²³⁷

Το πολυσυζητημένο πρόβλημα, αν η αντίληψη για το θεϊον που ο Άριστοτέλης παρουσιάζει στο *Λάμβδα* 8 είναι μονοθεϊστική ή πολυθεϊστική,

²³² 4b 22 *ἀκίνητος καθ' αὐτήν*.

²³³ 5a 19 *εἴτε καθ' ἕκαστον ἕτερον αἵ τ' ἀρχαὶ πλείους*.

²³⁴ Μεγάλη ομοιότητα με τὰ χωρία *Περί οὐρ.* I 3, 270b 5-9 καὶ II 1, 284a 2-13.

²³⁵ Όπως ο Πλάτων στον *Τίμ.* 22-23, στον *Κριτία* 109d καὶ στους *Νόμ.* 677b.

²³⁶ *Περί οὐρ.* I 3, 270b 19· *Μετεωρ.* I 3, 339b 29 *ἀνακυκλεῖν*· *Πολ.* VII 9, 1329b 25.

Πρβ. M. Untersteiner, *Riv. di Fil.* 1960, 345.

²³⁷ D.J. Allan, *The Philosophy of Aristotle*, 24.

ἔχει τεθεῖ με λαθεμένο τρόπο. Ὁ Merlan παραθέτει — συμφωνώντας μαζί του — τὸν Eduard Meyer:²³⁸ «Στὴν Ἑλλάδα τὸ πρόβλημα τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν περισσοτέρων θεῶν δὲν παίζει κανέναν ἀπολύτως ρόλο. Τὸ ἂν ἡ θεϊκὴ δύναμη νοεῖται ὡς ἐνότητα ἢ ὡς πολλαπλότητα εἶναι κάτι τὸ ἀσήμαντο, ἂν συγκριθεῖ με τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ δύναμη αὐτὴ ὑπάρχει πραγματικά, καθὼς καὶ με τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ καταλάβουμε τὴ φύση τῆς καὶ τὴ σχέση τῆς με τὸν κόσμος.» Ἡ *interpretatio Christiana* τοῦ μεσαίωνα, ποὺ ἐρμήνευε τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν κίνηση ὡς «θεολογία» τοῦ Ἀριστοτέλη, συντηρήθηκε ὡς τὶς μέρες μας χάρις στὴν ἐπιμονή τῆς, ποὺ μᾶς προκαλεῖ κατάπληξη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ θεωρῶ σημαντικὸ νὰ τονίσω: πρῶτον, ὅτι στὸ οἰκοδόμημα τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ θεὸς εἶναι ἀπαραίτητος ἀποκλειστικά ὡς πρῶτον κινῶν ἀκίνητον· δεύτερον, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λέει, χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως διάκριση μεταξύ τους, θεός, ὁ θεός, τὸ θεῖον.²³⁹

Ἡ ἀφετηρία γιὰ τὶς ἀπορίες τοῦ ἑνατου κεφαλαίου εἶναι ἡ πρόταση: «Ὁ νοῦς νοεῖ τὸν ἑαυτὸ του κατὰ τὴ συμμετοχὴ του σ' αὐτὸ τὸ ὁποῖο αὐτὸς νοεῖ». ²⁴⁰ Τὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Πλάτωνα, τὴν ὁποία εἶχε υἱοθετήσῃ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι «κανεῖς ἀπὸ τοὺς θεοὺς δὲν φιλοσοφεῖ οὔτε ἐπιθυμεῖ τὴ σοφία, γιατί ὁ θεὸς ταυτίζεται με τὴ σοφία». ²⁴¹

Ὁ νοῦς εἶναι μορφή χωρὶς ὕλη, «τὸ ἴδιο πράγμα με ἐκεῖνο ποὺ αὐτὸς νοεῖ». Στὸν ἄνθρωπο ὁ νοῦς εἶναι ἄλλοτε ἐνεργητικός, ἄλλοτε μιὰ δυνητικὴ ικανότητα. Ὁ θεϊκὸς νοῦς δὲν ἔχει οὔτε ὕλη οὔτε μορφή, ἀλλὰ εἶναι μιὰ αἰώνια ἐνέργεια.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς: «Ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸν νοῦν με αὐτὸν τὸν τρόπο, ποιά λειτουργία τοῦ νοῦ ἔχουμε στὸ μυαλό μας;» Ἀπορρίπτονται δύο ἀπόψεις: 1) «Δὲν ἐννοοῦμε τὸ νοῦ ἀπόλυτα, δίχως νοητικὴ ἐνέργεια, γιατί ἂν ὁ νοῦς δὲν νοεῖ, ποῦ βρίσκεται τότε ἡ ἀξία του;» 2) «Δὲν ἐννοοῦμε τὴν ικανότητα γιὰ σκέψη, γιατί μπορούμε νὰ σκεφτόμαστε τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὰ χειρότερα πράγματα».

«Πρὶν προχωρήσουμε, πρέπει νὰ συζητήσουμε τὸ θέμα τοῦ ἀντικειμένου τῆς νόησης. Ἐχει σημασία γιὰ τὸ πρόβλημά μας ἂν τὸ ἀντικείμενο τῆς

²³⁸ *Geschichte des Altertums*, II 762.

²³⁹ Ἐνα τυπικὸ παράδειγμα: *Ἡθ. Νικ.* X 8, 1178b 7-27.

²⁴⁰ Ἡ «συμμετέχοντας...», 1072b 20 αὐτὸν δὲ νοεῖ ὁ νοῦς κατὰ μετάληψιν τοῦ νοητοῦ. Τὸ χωρίο μπορούμε νὰ τὸ συγκρίνουμε ὡς πρὸς τὴ γλωσσικὴ ἔκφραση π.χ. με τὸν *Παρμ.* 132c: ὁ ἐπὶ πᾶσιν ἐκεῖνο τὸ νόημα ἐπὶ νοεῖ.

²⁴¹ *Συμπ.* 203e θεῶν οὐδεὶς φιλοσοφεῖ οὐδ' ἐπιθυμεῖ σοφός γενέσθαι· ἔστι γάρ. Ἔτσι καὶ στὸν *Λύσι* 218a καὶ στὸν *Φαῖδρο* 278d.

νόησής μας είναι κάτι που έχει αξία ή δεν έχει; Φυσικά, όσο ανώτερο σε αξία είναι το αντικείμενο, τόσο μεγαλύτερη αξία έχει και η σκέψη μας γι' αυτό. Επίσης, η γνώση, η αντίληψη μέσω των αισθήσεων, η γνώμη και η σκέψη φαίνονται πάντοτε ότι είναι πράγματα που αναφέρονται σε κάτι άλλο και μόνο ευκαιριακά στον ίδιο τον εαυτό τους.²⁴² Συμβαίνει εντούτοις η ίδια η γνώση να είναι αντικείμενο της νόησης, να σκέφτεται κανείς για το είδος και τη φύση της γνώσης.²⁴³ Τότε η νόηση και το νοούμενο ταυτίζονται. Ο οικοδόμος ή ο γιατρός σκέφτονται αυτό που πρέπει να παραγάγουν, ένα σπίτι ή την υγεία. Και σ' αυτήν την περίπτωση η νόηση και το νοούμενο ταυτίζονται. Σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό αυτό ισχύει για τη φιλοσοφική νόηση, αντικείμενο της οποίας είναι να βρίσκει μια εξήγηση· αλλά και η ίδια η νοητική ενέργεια μπορεί να είναι αντικείμενο της φιλοσοφικής νόησης. Όταν το αντικείμενο της νόησης είναι κάτι άυλο, η νόηση και το νοούμενο ταυτίζονται.»

«Είπαμε πριν από λίγο ότι ο ανθρώπινος νοῦς ευκαιριακά νοεῖ τον ίδιο του τον εαυτό. Ό,τι συμβαίνει με τον ανθρώπινο νοῦ μέσα σε μια ὀρισμένη περίοδο χρόνου, το ίδιο συμβαίνει και με τον θεϊκό νοῦ μέσα στην ἀτέλειωτη αἰωνιότητα. Γνωρίζει τον ίδιο του τον εαυτό και σκέφτεται πάνω στον ίδιο τον εαυτό του όχι ευκαιριακά, ἀλλὰ σὰν νὰ εἶναι τὸ μοναδικό του ἀντικείμενο.»

Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ἕνα ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο ὁμως δὲν δίνει ἀπάντηση:²⁴⁴ «Ἄν τὸ νοεῖν εἶναι κάτι διαφορετικό ἀπὸ τὸ νοεῖσθαι, σὲ σχέση με ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο τὸ καλὸ ἀνήκει στὸ νοῦ;» Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀπάντηση δὲν δίνεται, ἐπειδὴ τὸ ἐρώτημα, καθὼς προχωράει ἡ ἐπιχειρηματολογία, χάνει πιά τὸ ἐνδιαφέρον του: ἂν ἡ νόηση καὶ τὸ νοούμενο ταυτίζονται, τότε δὲν ἔχει καμιά σημασία σὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο ἀνήκει τὸ καλόν.

Δὲν παύουμε νὰ διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκόμη καὶ στὶς πιὸ ἀφηρημένες θεωρίες, ξεκινάει ἀπὸ ἀπλὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Νομίζω ὅτι αὐτὸ συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν νόησιν νοήσεως. Σύμφωνα με μιὰ γνώμη, πού ὁ Ἀριστοτέλης τῇ μοιράζεται σχεδὸν με ὅλους τοὺς συναδέλφους του φιλοσόφους, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι ἡ ὑψιστὴ ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ ἔχει τὴν πιὸ μεγάλη ἀξία. Ὁ φιλό-

²⁴² Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ σημαντικὴ γιὰ τὴ συνέχεια ἔκφραση αὐτῆς δ' ἐν παρέργῳ (1074b 36). Πρβ. Χαρμ. 166ε, 168α ἐπιστήμη αὐτὴ ἐαυτῆς.

²⁴³ Πρόκειται γιὰ τὰ προβλήματα πού ἐμεῖς ὀνομάζουμε γνωσιολογικά, πρβ. π.χ. Ἀναλ. ὅστ. I 9, 76a 26 «δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε ἂν ἔχουμε γνώση ἢ ὄχι».

²⁴⁴ 1074b 36-38. Με τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὸ ἐρώτημα στὸν Εὐθύφωνα: «κάτι εἶναι εὐσεβὲς ἐπειδὴ τὸ ἀγαπάει ὁ θεός, ἢ τὸ ἀγαπάει ὁ θεός ἐπειδὴ εἶναι εὐσεβές;»

σοφος νοεῖ τῇ φιλοσοφίᾳ ἢ —για νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ λόγια τοῦ Ἀριστοτέλη— δὲν ἀναζητᾷ μόνο λόγους, ἐξηγήσεις, ἀλλὰ τὴν νόησιν· ἡ καθαρὴ νόηση εἶναι καθεαυτὴν ἓνας στόχος μὲ μεγάλη ἀξία. Φυσικά, ὁ θεὸς πρέπει νὰ εἶναι ψηλότερα ἀπὸ τὸν φιλόσοφο· Αὐτὸν δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν καθόλου οἱ λόγοι· ἡ νόησή του πρέπει νὰ εἶναι καθαρὴ νόησις.

Ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὸ σκοπὸ τοῦ ἀπὸ τρεῖς δρόμους. Λογικὰ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρῶτον κινοῦν εἶναι τὸ νούμερο 1 στὴ σειρά, ἐπομένως πρῶτο μὲ ἀπόλυτὴ ἔννοια. Μὲ γνωσιολογικὰ ἐπιχειρήματα πιστεύει ὅτι ἔχει ἀποδείξει ὅτι αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐνεργοποιημένη μορφή. Ἀξιολογικὰ τὸ πρῶτον κινοῦν, ὡς στόχος ὅλων τῶν τάσεων στὸ σύμπαν, εἶναι τὸ ὕψι-στο ἀγαθό, τὸ κράτιστον.²⁴⁵

Στὸ δέκατο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης ὑπερασπίζεται τὴν καινούρια του θεωρία γιὰ τὶς ἀρχές σὲ εἴκοσι ἓνα σημεῖα. Θέλει νὰ δείξει πόσο παράλογα συμπεράσματα βγαίνουν γιὰ τοὺς στοχαστὲς ποὺ ὑποστηρίζουν κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο, καὶ ὕστερα καὶ γιὰ κείνους ποὺ οἱ ἀπόψεις τοὺςμποροῦν νὰ εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀποδεκτές.²⁴⁶ Διαπιστώνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ προκρίνεται ἐκείνη ἡ θεωρία στὴν ὁποία μένουν ἄλυτα τὰ λιγότερα προβλήματα. Αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη μιὰ μεθοδολογικὴ ἀρχή: «Συζητοῦμε τὶς θέσεις τῶν ἄλλων στοχαστῶν, γιὰτὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ μιᾶς θεωρίας ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀντίθετη θεωρία».²⁴⁷ Δὲν βλέπω νὰ ἀκολουθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ εἴκοσι ἓνα σημεῖα τοῦ μιᾶς καθορισμένης σειράς. Σὲ ἕξι σημεῖα στρέφεται ἐναντίον ὅλων τῶν προγενεστέρων του. «Ὅλοι δέχονται ὅτι τὰ πάντα γεννιοῦνται ἀπὸ τὰ ἐναντία. Αὐτὸ εἶναι λάθος, ἀκόμη κι ἂν δὲν λάβουμε καθόλου ὑπόψιν μας τὸ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ κάποια ὕλη. Δὲν λένε ἐπίσης πῶς γεννιοῦνται τὰ πράγματα. Ἐγὼ τὸ ἔχω λύσει αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὴ διδασκαλία μου γιὰ τὴν ὕλη, τὴ στέρηση καὶ τὴ μορφή».²⁴⁸ Εἶναι σημαντικό ὅτι ἡ θεωρία μου ἐξηγεῖ τὴ δομὴ τῶν πραγμάτων, κάτι ποὺ ὡς τώρα δὲν τὸ κατάφερε καμιά ἄλλη θεωρία.²⁴⁹ Κανεῖς δὲν ἐξήγησε γιὰτὶ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι φθαρτὰ καὶ ἄλλα ἀφθαρτὰ· ἐκεῖνο ποὺ κάνουν εἶναι νὰ παράγουν ὅλα τὰ ὄντα ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές.²⁵⁰ Κανένας δὲν παρουσίασε μιὰ θεωρία γιὰ

²⁴⁵ 1074b 34.

²⁴⁶ οἱ χαριεστέρως λέγοντες, δηλαδὴ ὁ Πλάτων.

²⁴⁷ Περὶ οὐρ. I 10, 279b 6, πρβ. Περὶ γεν. καὶ φθορ. I 7, 323b 17· Φυσ. III 6, 206a 13 διαιτητοῦ δεῖ.

²⁴⁸ 1075a 28-32· ἔτσι καὶ στὰ Φυσ. I 6, 189a 20-b 27.

²⁴⁹ 1075b 11-12 ῥυθμίζειν, πρβ. Φυσ. II 1, 193a 11· I 7, 190b 25 ἀρρυθμιστος (τὰ χφφ. ἔχουν ἀριθμητὴ) γιὰ τὴν ὕλη. Πρβ. ὑποσ. 115.

²⁵⁰ 1075b 13-14. Πρβ. Βῆτα 4, 1000a 5. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ ἀφθαρτὰ αἰσθητὰ ἔχουν ὡς ὕλη τὸ πρῶτο στοιχεῖο, τὰ μὴ αἰσθητὰ δὲν ἔχουν ὕλη.

τόν βιολογικό κύκλο και για τὰ αἰτία του.²⁵¹ Ὅλοι οἱ στοχαστὲς ποὺ δέχονται δύο ἀρχές, ἀντίστοιχες πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴν ὕλη, θὰ ἔπρεπε νὰ δέχονται καὶ μιὰ τρίτη ἀρχή, ἀντίστοιχη πρὸς τὸ δικό μου πρῶτον κινεῖν.²⁵² Τὰ ἐναντία δὲν μποροῦν νὰ παραγάγουν ἢ νὰ κινήσουν κάτι. Θὰ ἦταν δυνατό τὰ ἐναντία νὰ ὑπάρχουν μόνο δυνάμει· στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ αἰσθητὸς κόσμος δὲν θὰ ἦταν αἰώνιος.»²⁵³

Ὁ Ἡσίοδος ἐπικρίνεται γιατί, παραβιάζοντας τὸ ἀξίωμα τοῦ Παρμενίδου, παρουσιάζει τὸ ὄν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν.²⁵⁴ Ὁ Παρμενίδης, πάλι, γιατί —για νὰ ἀποφύγει αὐτὸ τὸ πράγμα— δέχεται ὡς ὄν μόνο τὸ ἓν.²⁵⁵ Ἡ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐντελῶς ἄτοπη,²⁵⁶ ἐνῶ ἀντίθετα τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι καλύτερη, γιατί ἡ ἀποψή του γιὰ τὸν νοῦν ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης ἔχει μέσα της καὶ ἓνα κόκκο ἀλήθειας.²⁵⁷ Οἱ ὑλιστὲς ἀπορρίπτουν κάθε μὴ αἰσθητὴ ἀρχὴ καὶ ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν οὔτε τὴ νομοτέλεια στὴ φύση οὔτε τὴ γένεση.²⁵⁸

Ὁκτὼ σημεῖα ἀφιερώνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴ σύγκριση τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴ δική του. «Ὁ Πλάτων ταυτίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐναντία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ὕλης. Στὴν ὕλη ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐναντίον, γιατί τὰ ἐναντία εἶναι μορφή καὶ στέρηση.²⁵⁹ Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές, ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἓν μετέχουν στὸ κακὸ, καὶ ἔτσι τὸ κακὸ γίνεται ἀρχή. Ἡ θεωρία μου γιὰ τὴ στέρηση αἶρει αὐτὴ τὴ δυσκολία.²⁶⁰ Ὁ Πλάτων λέει βέβαια —πολὺ σωστὰ— ὅτι τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἀρχή, δὲν λέει ὅμως πῶς λειτουργεῖ ὡς στόχος, ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης ἢ ὡς μορφή.²⁶¹ Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πλάτων δὲν δέχεται ἀρχὴ τῆς κίνησης κάνει ἀδύνατη τὴν ἐξήγηση τοῦ πῶς οἱ ιδέες μετέχουν στὰ αἰσθητὰ πράγματα.²⁶² Ἐπειδὴ

251 1075b 16-17.

252 1075b 17-18.

253 1075b 30-37, συλλογιστικὴ ἐπιχειρηματολογία.

254 1075b 14.

255 1075b 15, ἐπίσης Φυσ. I 8, 191a 24 κ.ε.

256 1075b 1-7.

257 1075b 8-11.

258 1075b 24-27.

259 1075a 32-34 = Φυσ. I 4, 187a 17-18. Ἀναφέρει τά: ἄνισον-τῷ ἴσῳ, τῷ ἐνί-τὰ πολλά.

260 1075a 34-36 = Φυσ. I 9, 192a 15. Τὴν ἐρμηνεία του τὴ στηρίζει στὸ ὅτι ἡ дуάδα τείνει νὰ καταστρέψει τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό, πρὸς τὸ κακοποιῶν αὐτῆς. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ παρερμηνεία, πρβ. παρακάτω, σ. 372, ὑποσ. 348.

261 1075a 38-b 1. Αὐτὴ ἡ συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενη κριτικὴ, δηλαδή ὅτι τὰ γὰθὸν δὲν εἶναι οὔτε τέλος, οὔτε κίνησαν, οὔτε εἶδος, εἶναι ἐντελῶς ἄστοχη. Πρβ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 382. — Στὸ 1075b 27 διαβάζουμε ὅτι οἱ ιδέες ἢ οἱ ιδέες-ἀριθμοὶ δὲν μποροῦν νὰ προκαλέσουν καμιά μεταβολή.

262 1075b 18-19.

χρησιμοποιεί με συνέπεια τη διδασκαλία για τὰ ἐναντία, τὸ ζεύγος τῶν ἐναντίων "γνώση-ἄγνοια" διατηρεῖ για τὴν ὄντολογία του μιὰ σημασία, ἢ ὅποια στὴ δική μου θεωρία εἶναι περιττή. Σύμφωνα με τὴ δική μου θεωρία ὅ,τι εἶναι πρῶτο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ ἐναντίον του.»²⁶³ Ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ἔντονα ἐπικριτικῆς παρατήρησης μου φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἐξῆς: Ὁ Πλάτων ὁδηγεῖται στὸ παράλογο συμπέρασμα ὅτι ὅποιος δὲν ἔχει γνώση τῶν ἰδεῶν,²⁶⁴ ἀπλῶς δὲν ἔχει γνώση. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως — ἀντιτείνει ὁ Ἀριστοτέλης — ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη γνώσης. Ρωτάει λοιπόν: Πῶς μπορεῖ ἓνας ἀριθμός, ποὺ δὲν ἔχει μέγεθος, νὰ γεννήσει ἓνα μέγεθος ἢ ἓνα συνεχές;²⁶⁵ Πῶς ἐξηγεῖται τὸ ὅτι οἱ ιδέες-ἀριθμοὶ γίνονται ἓν, ἢ τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ, ἢ γενικὰ πῶς ἡ μορφή καὶ τὸ πράγμα γίνονται ἓν; Αὐτὸ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀδύνατο, ἂν δὲν δεχτοῦμε τὸ δικό μου πρῶτον κινοῦν.²⁶⁶

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει στὸ τέλος τὸν Σπεύσιππο μετὰ τὸν συνηθισμένο του τρόπο, γιατί αὐτὸς δὲν ἔκανε τὸ ἀγαθὸ ἀρχὴ ἀλλὰ παρουσίασε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀσύνδετες μεταξὺ τους ἀρχές, οἱ ὁποῖες κάνουν τὸ σύμπαν νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπεισόδια.

Ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προσάγει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ξαναεμφανίζονται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Ὅταν κρίνει τοὺς πρὶν ἀπὸ αὐτόν, παίρνει πάντοτε ὡς μέτρο τὴ δική του σκοπιά.²⁶⁷ Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμε τὶς δοξογραφικὲς του πληροφορίες προσεχτικὰ — παρ' ὅλη τὴν ἀξία ποὺ ἔχουν. Κάνει ἐντύπωση στὸ κεφάλαιο αὐτό, ὅπως γενικὰ καὶ στὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν *Φυσικῶν*, ἡ αὐτοπεποίθηση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ τάση του νὰ ἐξαίρει τὴν προσωπικὴ του συμβολή: «ὑποστηρίζω», «για μένα ἡ δυσκολία αὐτὴ λύνεται». Σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τῶν προβλημάτων ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἓνα μόνο πράγμα στὸ νοῦ του: νὰ καταδείξει τὴν ὑπεροχὴ τῆς καινούριας θεωρίας του γιὰ τὶς ἀρχές. Δομῇ, περιεχόμενο καὶ ὕφος βεβαιώνουν ὅτι τὸ κεφάλαιο αὐτὸ στὸ *Λάμβδα* εἶναι ἓνα παλιότερο σχεδιάσμα. Τὸ πιὸ κοντινὸ παράλληλο εἶναι τὸ ἔργο *Περὶ ἰδεῶν*.

Καὶ τὸ περίφημο χωρίο 1075 a 11-25 τὸ καταλαβαίνουμε καλύτερα, ἂν τὸ ἐξετάσουμε στὸ φῶς τῆς πλατωνικῆς θεωρίας γιὰ τὶς ἀρχές. Ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι καὶ ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς τάξης.²⁶⁸ Ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὴ γνώση τῆς θεμελιώδους σημασίας τοῦ ἑνός καὶ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ ὡς

²⁶³ 1075 b 20-24.

²⁶⁴ 1075 b 20 *τῇ τιμιωτάτῃ ἐπιστήμῃ*.

²⁶⁵ 1075 b 28-30 *ἀριθμὸς οὐ ποιήσει συνεχές*. Ἀπὸ τὶς ιδέες-ἀριθμοὺς ὁ Πλάτων παρήγαγε τὰ θεμελιώδη γεωμετρικὰ καὶ στερεομετρικὰ σχήματα.

²⁶⁶ 1075 b 34-37.

²⁶⁷ Συνειδητά, «γιατὶ τὸ σωστὸ εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τὸ νόημα», *Ἄλφα* 4, 985 a 4.

²⁶⁸ *Πολιτεία* 500 c.

ἀρχῆς τῆς τάξης περνάει μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς γεωμετρίας. «Ἡ μάθηση ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ ἐν ἀνήκει σ' αὐτὸ ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θέαση τοῦ ὄντος.²⁶⁹ Ὅχι μόνο ὁ φιλόσοφος ἀλλὰ καὶ ὁ πολεμιστὴς²⁷⁰ πρέπει νὰ μοχθεῖ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ τάξη στὸ στρατό του, καὶ ἐπειδὴ γενικὰ στὰ πολεμικὰ πράγματα²⁷¹ ἡ τάξη ἔχει οὐσιαστικὴ σημασία, ἡ γεωμετρία εἶναι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μαθαίνει κανεὶς.» Καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν αὐτονόητο ὅτι ἡ τάξη, τὰ ὀρισμένα καὶ τεταγμένα, ἦταν μιὰ ἀρχὴ τῆς φύσης.²⁷² Θέτει λοιπὸν τὴν —ρητορικὴ φυσικὰ— ἐρώτηση, μὲ ποιὸν τρόπο τὸ πᾶν ἐμπεριέχει τὸ ἀγαθόν: ὡς πλατωνικὴ ιδέα, ἔξω ἀπὸ χρόνο καὶ χωρὶ,²⁷³ ἢ ὡς τάξη. «Ἴσως καὶ τὰ δύο μαζί, ὅπως στὴν περίπτωσι ἑνὸς στρατοῦ· γιὰτὶ ἐκεῖ τὸ ἀγαθὸ βρίσκεται τόσο στὴν τάξη ὅσο καὶ στὸν ἀρχηγό, ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ στὸν ἀρχηγό, γιὰτὶ αὐτὸς δὲν ὑπάρχει χάρι στὴν τάξη, ἀλλὰ ἡ τάξη χάρι σ' αὐτόν.» Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς εἶναι ὁλοφάνερο: «ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ» εἶναι τὸ πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον, ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς τάξης· «ὁ στρατὸς» εἶναι τὰ φυσικὰ φαινόμενα, στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ τάξη. Γιὰ τοὺς νεοπλατωνικοὺς ὑπομνηματιστὲς τὸ χωρίο αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιβεβαίωσι τῆς ἀποψῆς τοὺς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ὁπαδὸς τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα· οἱ Σχολαστικοὶ ἀξιολογοῦσαν τὸ χωρίο ὡς ἀπόδειξι γιὰ τὸ ὅτι ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη κυβερνοῦσε τὸν κόσμον καὶ παρενέβαινε στὰ ἀνθρώπινα πράγματα· τέλος, στὰ νεότερα χρόνια τὸ χωρίο χρησιμοποιήθηκε ἐπίμονα ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ λεγόμενου πλατωνισμοῦ τοῦ νεαροῦ Ἀριστοτέλη. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ χωρίο αὐτὸ δείχνει πολὺ ὁμορφα πῶς ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ συγχωνεύσει τὸ εἰδικὰ ἀριστοτελικὸ μὲ τὸ εἰδικὰ πλατωνικόν. Παρουσιάζει «τὸ ἀγαθόν» ὡς ὑψίστη μορφή καὶ καθαρὴ ἐνέργεια, ὡς ὑψιστο σκοπὸ καὶ παράλληλα ὡς τὸ πρῶτον κινουόν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν συνδυάζει αὐτὸ ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἀγαθὸν τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴ δική του διδασκαλία γιὰ τὴν αἰτιώδη σύνδεσι τῶν φυσικῶν φαινομένων. Τὸ ὅτι ὁ συμβιβασμὸς του εἶναι λογικὰ ἀμφισβητήσιμος καὶ τὸ ὅτι ἐπίσης ἐπικρίνεται συνεχῶς²⁷⁴ εἶναι ἓνα ἄλλο θέμα.

Ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει βέβαια ἐδῶ γιὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ ὄχι γιὰ τὸ θεόν.

²⁶⁹ αὐτὸ τὸ ἐν, *Πολιτεία* 524e-525a.

²⁷⁰ 525b.

²⁷¹ 525d.

²⁷² *Προτρ.* B 33 Düring, μὲ παράλληλα χωρία, *Φυσ.* VIII 1, 252a 12, *Περὶ ζώ. γεν.* III 10, 760a 31.

²⁷³ *κεχωρισμένον τι καὶ αὐτὸ καθ' αὐτό.*

²⁷⁴ *Πρβ. Cherniss, Crit. of Plato*, 459, *Krämer, Arete*, 557· *Ἡθ. Εὐδ.* VIII 3, 1249b 13-16· βλ. τόμ. Β', σ. 229.

Λέει ότι το ἀγαθὸ ὑπάρχει καθεαυτὸ καὶ ταυτόχρονα ὡς τάξη· δὲν λέει ὅτι ἔτσι ὑπάρχει ὁ θεός. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ἀγαθὸ καὶ ἡ νομοτέλεια γίνονται φανερά στὸν κόσμον ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ πάντα τείνουν στὴν πραγματοποίηση ἑνὸς σκοποῦ. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο μπορεῖ νὰ λέει ὅτι ὁ σκοπὸς ἔχει πάρει τὴ θέσιν τοῦ ωραίου.²⁷⁵ Εἶναι ὅμως πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ μιλάει σὲ ἓνα χωρίο «γιὰ τὸ αἰώνια ὥραϊο, τὸ ἀληθινὸ καὶ πρῶτο ἀγαθόν, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλες φορές καλὸ καὶ ἄλλες ὄχι, ποὺ εἶναι πολὺ θεϊκὸ καὶ ἀξιοσέβαστο, γιὰ νὰ μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι πρῶτο σὲ σχέση με αὐτό».²⁷⁶ Τὰ λόγια αὐτὰ ἀνήκουν σὲ ἓνα ἔργο ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλο τῶν ἔργων ποὺ ἀποτελοῦν τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* καὶ γι' αὐτὸ δὲν διαβάστηκε ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους. Ἀλλιῶς θὰ μπορούσαν δικαιολογημένα νὰ ποῦν: Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὸ ἀγαθὸ σὰν μιὰ ἰδέα μετὰ τὴν πλατωνικὴ ἔννοια. Μὲ τὴ σχεδὸν θρησκευτικὴ πίστιν του στὸ ἀγαθόν²⁷⁷ ὁ Ἀριστοτέλης παραμένει σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ πλατωνικός, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀπορρίπτει τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα ὡς φιλοσοφικὸ δόγμα.

Ὑστερα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ ἀκολουθοῦν κάποιες σκέψεις σχετικὰ μετὰ τὸν βιολογικὸ κύκλο, ποὺ τὴν ἴδια στιγμὴ κρύβουν μέσα τους μιὰ καλυμμένη κριτικὴ γιὰ τὸ στατικὸ ἐν τοῦ Πλάτωνα καὶ γιὰ τὴν ἀποσπασματικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου ποὺ ἔδωσε ὁ Σπεύσιππος. «Ὅλα τὰ πράγματα στὸ σύμπαν συν-τάσσονται μεταξύ τους μετὰ κάποιον τρόπο, ὄχι ὅμως μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο.» Κατὰ τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα, ἡ σχέση μεταξύ τῆς ἰδέας καὶ τοῦ αἰσθητοῦ πράγματος εἶναι —ὅπως κι ἂν τὴν περιγράφει κανεὶς— πάντοτε ἡ ἴδια: ἡ ἰδέα εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔχει τὸ πρᾶγμα. Δὲν εἶναι μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο φτιαγμένη ἡ δομὴ τοῦ σύμπαντος, λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Εἶναι σωστὸ ὅτι ὅλα συνδέονται μεταξύ τους μετὰ τάξιν ποὺ ἀποβλέπει σὲ ἓνα ἓν, ὄχι ὅμως ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ Πλάτων. «Μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος μετὰ τὴ δομὴ ἑνὸς σπιτικοῦ. Οἱ ἐλεύθεροι ἔχουν σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἐνεργοῦν ὅπως τύχει· ὅλες ἢ οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐνέργειές τους ἔχουν μιὰ σταθερὴ τάξιν.²⁷⁸ Τοὺς δούλους καὶ τὰ ζῶα λίγα πράγματα τοὺς συνδέουν μετὰ τὴν κοινότητα²⁷⁹ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ζοῦν ὅπως τύχει.²⁸⁰ Ἡ φύσιν τοῦ κάθε ἐπιμέρους

²⁷⁵ *Περὶ ζώ. μορ.* I 5, 645 a 25 τὴν τοῦ καλοῦ χώραν εἴληφε = *Φίλητος* 54 c, πρβ. ὑποσ. 393.

²⁷⁶ *Περὶ ζώ. κιν.* 700 b 33-35.

²⁷⁷ Ὅχι μόνον τὰ ἀγαθὰ καὶ συχνὰ τὸ καλόν, ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος, τὸ οὐ ἕνεκα, ὁ νοῦς καὶ τὸ πρῶτον κινοῦν διατηροῦν σταθερὰ στὴ σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ χαρακτήρα ὑπερφυσικῶν καὶ αἰώνιων ἀρχῶν.

²⁷⁸ Ἀνάλογα μετὰ τὴν τάξιν στὸν ἄνω κόσμον.

²⁷⁹ Πρβ. *Πολ.* III 5, 1278 a 20.

²⁸⁰ Τὸ τέλος γίνεται σαφέστερο, ὅσο φηλότερα ἀνεβαίνουμε στὴ *scala naturae*, *Μετεωρ.* IV 11, 389 b 29.

ὄντος καθορίζει τη ζωή του.²⁸¹ Τὸ μόνο ποὺ ὅλα τὰ φθαρτὰ πράγματα ἔχουν τελικὰ κοινὸ εἶναι ὅτι ἀναλύονται στὰ στοιχεῖα τους γιὰ νὰ ὑπάρχει πάλι ὅλη στὴν ὁποία μποροῦν νὰ μετέχουν τὰ πάντα γιὰ νὰ συμβάλλουν στὸ σύνολο.» Οἱ λέξεις «λίγα πράγματα τοὺς συνδέουν μὲ τὴν κοινότητα» ὑποδηλώνουν τὴν κύρια δυσκολία τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν κίνηση, καὶ συγκεκριμένα πῶς πρέπει νὰ συνδέσει κανεὶς τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα τοῦ ζωικοῦ κόσμου μὲ τὶς ἀρχές τῆς κίνησης στὸν ἄνω κόσμον καὶ μὲ τὸ πρῶτον κινοῦν.²⁸² Ἡ παραλληλία μὲ τὸ πρόβλημα τῆς «μέθεξης» τῶν ἰδεῶν στὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι ὁλοφάνερη.

Στὸ δέκατο κεφάλαιο κυριαρχεῖ —ὅπως καὶ γενικὰ σὲ ὅλο τὸ Λάμβδα— ἡ προσπάθεια νὰ καταδειχτεῖ ἡ ὑπεροχὴ τῆς θεωρίας γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν σὲ σχέση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἐρμηνεῖες τοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ τελευταῖα λόγια, ποὺ ἀσκοῦν ἰδιαίτερη ἐπίδραση στὸν ἀναγνώστη καὶ τὸν καλοῦν νὰ ξεσπάσει σὲ ἐπευφημίες, πρέπει νὰ ἀναφέρονται στὸ πρῶτον κινοῦν. Ὅπως κάνει πολλὲς φορές καὶ μὲ ἄλλες εὐκαιρίες,²⁸³ ὁ Ἀριστοτέλης παίξει ἐδῶ μὲ τὴ διπλὴ ἔννοια τῆς λέξης ἀρχή: 1) ἡγεμονία, 2) ἀρχή. «Τὰ πράγματα δὲν θέλουν νὰ κυβερνοῦνται ἄσχημα. Ἦδη ὁ Ὅμηρος λέει: "Ποτὲ δὲν εἶναι καλὴ ἡ ἡγεμονία πολλῶν ἕνας μόνον νὰ εἶναι ὁ ἡγεμόνας"».

Γιὰ τὶς ἀρχές τῆς γένεσης. Φυσ. Ι. Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει τὸ θέμα του καὶ μερικὰ θεμελιώδη προβλήματα μεθόδου. Ἐπειτα ἐλέγχει μὲ διαλεκτικὴ μέθοδο τοὺς προγενεστέρους του. Πρῶτα ἐπικρίνει τοὺς Ἑλεάτες (κεφ. 2-3), στὴ συνέχεια τοὺς φυσικούς, τὸν Ἀναξίμανδρο, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, καὶ σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς τὸν Πλάτωνα (κεφ. 4). Ἐξετάζει κατόπιν διάφορες ἐφαρμογές τῆς θεωρίας τῶν ἐναντίων (κεφ. 5), καὶ τέλος συζητᾷ, μὲ βάση κάποια γενικὰ κριτήρια, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγκαίων ἀρχῶν (κεφ. 6). Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο ἐκθέτει τὴ δική του θεωρία γιὰ τὴ γένεση.²⁸⁴ Ἀκολουθοῦν τὰ πορίσματα: «Τὸ πρόβλημα ποὺ ἔθεσαν οἱ προηγούμενοι στοχαστὲς λύνεται μόνον μὲ τὴ δική μου θεωρία»²⁸⁵ (κεφ. 8-9). Στὸ ἔργο αὐτὸ ὑπάρχουν δύο παραπομπές, καὶ οἱ δύο στὸ Λάμβδα.²⁸⁶ Ὁ τρόπος τῆς ἐκθεσης εἶναι λειτουργικὸς, τὸ

281 Ἡ: εἶναι ἀρχὴ τῆς ζωῆς του. Τὰ στοιχεῖα ἔχουν μόνον φυσικὴ κίνηση, τὰ κατώτερα ζῶα εἶναι πολὺ κοντὰ στὰ φυτὰ, κ.ο.κ.

282 Τὸ κυρίως θέμα τοῦ ἔργου *Περὶ ζώ. κιν.*, πρβ. 700a 4 ἡ πάλαι λεχθεῖσα ἀπορία.

283 Π.χ. Ἄλφα 2, 982a 16, b 4.

284 189b 30 ὡδ' οὖν ἡμεῖς λέγωμεν περὶ πάσης γενέσεως.

285 191a 23 μοναχῶς οὕτω λύεται ἡ τῶν ἀρχαίων ἀπορία.

286 191b 29 ἐν ἄλλοις = Λάμβδα 5, καὶ 192a 35 τῆς πρώτης φιλοσοφίας ἔργον ἐστὶ διορί-

ὕφος φροντισμένο. Ἐδῶ ἔχουμε μπροστά μας ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν ἔχει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του· τίς παρουσιάζει μάλιστα ἔντονα καὶ ὄχι δίχως ὀξύτητα.

Τὸ σύντομο πρῶτο κεφάλαιο εἶναι κατὰ τὸν M. Heidegger²⁸⁷ «ἡ κλασικὴ εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία. Ἀκόμη καὶ σήμερα κάνει περιττὲς ὁλόκληρες βιβλιοθηκὲς φιλοσοφικῆς γραμματείας. Ὅποιος ἔχει καταλάβει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ ἀποτολμήσῃ τὰ πρῶτα βήματα στὸ στοχασμό». Σ' αὐτὴν τὴν κάπως ὑπερβολικὴ κρίση ὑπάρχει σίγουρα μιὰ δόση ἀλήθειας, στὴν πραγματικότητά ὅμως στὴ λιτὴ αὐτὴ εἰσαγωγή ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει θέση ἀπέναντι στὴ θεωρία γιὰ τὴ φύσιν καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης, πού ἐκθέτει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* V-VI. Τὸ κεντρικὸ σημεῖο εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ αὐτοῦ πού εἶναι γνῶριμο καθεαυτὸ καὶ αὐτοῦ πού εἶναι γνῶριμο γιὰ μᾶς.²⁸⁸

«Πιστεύουμε ὅτι γνωρίζουμε ἓνα πράγμα, ὅταν καταλαβαίνουμε τὴ δομὴ του καὶ τίς πρῶτες του ἀρχές. Γι' αὐτὸ πρέπει καὶ στὴν περίπτωση τῆς μελέτης τῆς φύσης νὰ προσπαθοῦμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ ξεκάθαρη ἀντίληψη τῶν ἀρχῶν.» Οἱ ἀκροατὲς τοῦ Ἀριστοτέλη ἤξεραν πολὺ καλὰ τὴ θέση τοῦ Πλάτωνα: κατὰ τὴ γνώμη του δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄλλη *περί φύσεως ἐπιστήμη* ἀπὸ τὴ γνώση τῶν μὴ αἰσθητῶν ἀρχῶν, καὶ ὁ δρόμος τῆς ἔρευνας ὀδηγοῦσε ἀπὸ τίς ἀρχές αὐτὲς κάτω στὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Στὴ γνώμη αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαραθέτει τὴ δική του ἄποψη: «Ὁ φυσικὸς δρόμος τῆς ἔρευνας ὀδηγεῖ ἀπὸ αὐτὰ πού ἐμεῖς μπορούμε εὐκολότερα νὰ γνωρίσουμε καὶ βρίσκονται μπροστά στὰ μάτια μας, σ' αὐτὰ πού ἀπὸ τὴ φύσιν τους εἶναι σαφέστερα καὶ εὐκολότερα νὰ τὰ γνωρίσουμε. Ὅταν παρατηροῦμε κάτι, στὴν ἀρχὴ ὅλα φαίνονται συγκεχυμένα²⁸⁹ μόνο ἀργότερα μᾶς γίνεται γνῶριμη ἡ δομὴ του. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ προχωροῦμε ἀπὸ τὸν καθολικὸ προσδιορισμὸ τοῦ γένους στὸ ἐπιμέρους, γιατί τὸ ὅλο εἶναι γιὰ τὴν αἴσθηση εὐκολότερο νὰ τὸ γνωρίσει, καὶ ἡ ἔννοια γένους εἶναι ἓνα ὅλο, πού περιέχει μέσα του πολλὰ πράγματα ὡς μέρη. Κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τίς λέξεις σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια, τὸν λόγον. Δηλώνουν κάποιο ὅλον μὲ ἓναν ἀόριστο τρόπο, π.χ. "κύκλος", καὶ μόνο μὲ τὸν ὀρισμὸ

σαι=Λάμβδα 7-9. Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται αὐτὰ τὰ θέματα διεξοδικότερα σὲ μεταγενέστερα ἔργα του, κυρίως στὸ *Θῆτα*: ἂν οἱ παραπομπὲς αὐτὲς ἐρμηνεύονται ὡς παραπομπὲς στὸ *Θῆτα*, θὰ πρέπει στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ δύο — πράγμα πού κάνει ὁ Ross στὸ ὑπόμνημά του — μεταγενέστερες παρεμβολές.

²⁸⁷ *Der Satz von Grund*, 1958, 112.

²⁸⁸ τὸ γνῶριμότερον τῇ φύσει (ἢ ἀπλῶς) — ἡμῖν, καὶ στὰ *Τοπ.* VI 3 καὶ ἀρκετὲς φορὲς στὰ *Ἀναλυτικά*: τὸ θέμα συνδέεται μὲ τὴν πλατωνικὴ ἱεράρχηση τοῦ εἶναι, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, 268.

²⁸⁹ συγκεχυμένα 184 a 22, ὑπαινιγμὸς στὴν *Πολιτεία* 524 c.

όριοθετείται ή ειδική περίπτωση. Τὰ μικρὰ παιδιὰ φωνάζουν στήν ἀρχή ὅλους τοὺς ἄνδρες "μπαμπά" καὶ ὅλες τὶς γυναῖκες "μαμά", καὶ μόνο ἀργότερα κάνουν τὶς σχετικὲς διακρίσεις καὶ στὴ μία καὶ στήν ἄλλη περίπτωση.

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ προκάλεσε φυσικὰ πάρα πολλὲς συζητήσεις — ἡ τελευταία, πολὺ λεπτομερειακὴ, συμμετοχὴ στὴ συζήτηση εἶναι τοῦ S. Pines—,²⁹⁰ κυρίως γιὰτὶ δυσκολεύονται νὰ συμβιβάσουν μὲ τὸ περιεχόμενό του τὴν ἔκθεση ποὺ γίνεται στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα.²⁹¹ Σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ὑπόθεση γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ἐξήγηση βρίσκεται ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν πλατωνικὸς στὰ Ἀναλυτικὰ καὶ «ἀριστοτελικὸς» στὰ Φυσικά, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι στὰ Φυσικά ἐξετάζει τὴ διαδικασία τῆς γνώσης πρὸς ἐμπειρικά. Μόνο ποὺ ἔτσι δὲν λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν Φυσικῶν εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα. Καλύτερα ἐξηγεῖ τὴν ὑποτιθέμενη ἀντίφαση ὁ Ross, καὶ ὁ Cherniss²⁹² δείχνει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία ἀπολύτως ἀντίφαση μεταξὺ Φυσ. I καὶ Ἀναλ. ὕστ. II 19. Ὅταν συγκρίνει κανεὶς δύο ἢ περισσότερες θέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη μεταξύ τους, εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νὰ συνυπολογίζει τὸν ιδιότυπο χαρακτήρα τῶν διαφορῶν λόγων του. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γράφει διδακτικὰ ἐγχειρίδια. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λόγους του εἶναι συζητήσεις μὲ τὴ μορφή μαθημάτων, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει μέρος σὲ μιὰ ἐπίκαιρη διαμάχη καὶ οἱ ὁποῖες ἔχουν, ἀκριβῶς γι' αὐτό, διαφορετικὸς στόχος. Ὅταν π.χ. χρησιμοποιεῖ στὰ Ἀναλ. ὕστ. I 2 τὸν ὄρο καθόλου, μιλάει γιὰ ἀφηρημένες γενικὲς ἔννοιες. Χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια λέξη στὰ Φυσ. I καὶ στὰ Ἀναλ. ὕστ. II 19²⁹³ ἐννοεῖ τὸ ὀλοφάνερο, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ψυχολογίας τῆς γνώσης, γεγονὸς ὅτι ἀντιλαμβανόμαστε πρῶτα κάτι «γενικά», πρὶν μπορέσουμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.

Ἔχει οὐσιαστικὴ σημασία νὰ ἔχουμε συνεχῶς στὸ νοῦ μας ὅτι τὸ κεφάλαιο αὐτὸ στρέφεται ἐναντίον τῆς περὶ ἐπιστήμης θεωρίας τοῦ Πλάτωνα. Ἄν θέλει κανεὶς νὰ φτάσει ὡς τὶς πρῶτες ἀρχές, πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ

²⁹⁰ «A New Fragment of Xenocrates and its Implications», *Trans. of the Am. Philos. Soc.* 1961, 22-26.

²⁹¹ I 2, 72a 1 λέγω δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμότερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς δὲ πρότερα καὶ γνωριμότερα τὰ πορρωτέρων. Αὐτὸ συμφωνεῖ ἀκριβῶς μὲ τὰ Φυσ. I 1, ἔστι δὲ πορρωτάτω μὲν τὰ καθόλου μάλιστα, ἐγγυτάτω δὲ τὰ καθ' ἕκαστα. Ἄν αὐτὸ τὸ πάρουμε ἐντελῶς κατὰ γράμμα, δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ 184a 23 ἐκ τῶν καθόλου ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα δεῖ προῖεναι. Πρβ. ἐκ παντὸς καθόλου, Ἀναλ. ὕστ. II 19, 100a 6, παραπάνω, σ. 190.

²⁹² *Crit. of Plato*, 78.

²⁹³ 100a 16 πρῶτον ἐν τῇ ψυχῇ καθόλου. Πρβ. παραπάνω, σ. 191, καὶ τόμ. Β', σ. 419, ὑποσ. 29.

αυτό που του προσφέρει ή αίσθηση μέσα σέ μιὰ συγκεχυμένη πολλαπλότη-
τα.²⁹⁴

Ἡ συζήτηση τῶν θέσεων τῶν παλαιότερων στοχαστῶν πού ἔρχεται ἀμέ-
σως μετὰ εἶναι χαρακτηριστική γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐργάζεται ὁ
Ἀριστοτέλης. Σέ ἓνα χωρίο τῶν *Τοπικῶν*,²⁹⁵ σημαντικό γιά τὸ θέμα μας, ὁ
Ἀριστοτέλης περιγράφει τὴ μέθοδό του: «Πρέπει νὰ διαλέγουμε κομμάτια
ἀπὸ βιβλία καὶ νὰ καταρτίζουμε πίνακες, ξεχωριστὰ γιά τὸ κάθε γένος· στὴ
δουλειά μας αὐτὴ πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τοὺς σχετικούς ὁρισμούς. Πρέ-
πει ἐπίσης νὰ σημειώνουμε τίς ἀπόψεις τῶν διαφορῶν στοχαστῶν, π.χ. ὅτι
ὁ Ἐμπεδοκλῆς δίδασκε πῶς τὰ στοιχεῖα τῶν σωμάτων εἶναι τέσσερα. Γιατὶ
αὐτὸ πού δίδαξε ἓνας ὀνομαστός ἄνθρωπος, θὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὑπο-
στηρίξει ὡς θέση». Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συγκεν-
τρώσει ἀπὸ τὰ διαβάσματά του ἓνα πλούσιο ὕλικό. Σίγουρα λοιπὸν θὰ ὑ-
πάρχει ἓνα ποσοστὸ ἀλήθειας στὸ ἀνέκδοτο,²⁹⁶ σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο ὁ
Πλάτων ὄχι μόνο θαύμαζε τὸ κοφτερὸ μυαλὸ τοῦ μαθητῆ του ἀλλὰ καὶ
συνήθιζε νὰ λέει: «Πᾶμε στὸ σπῖτι τοῦ ἀναγνώστη». Ἐμεῖς μποροῦμε νὰ
συμπληρώσουμε: «γιατὶ αὐτὸς τὰ ξέρεي ὅλα».

Ὅπως παρατηρεῖ ἡ S. Mansion,²⁹⁷ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν δίνει ποτὲ μιὰ
περιληπτική ἐκθεση τῆς διδασκαλίας κάποιου ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους
του· ἀπλῶς διαλέγει ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη διδασκαλία αὐτὸ πού σέ κάποια
δεδομένη στιγμή εἶναι χρήσιμο γιά τὸ σκοπὸ του. Γενικὰ χρησιμοποιεῖ τὴ
δική του ὁρολογία ὅταν περιγράφει τίς θεωρίες τῶν παλαιότερων, καὶ ἔτσι ἡ
ἐκθεσή του εἶναι μερικὲς φορές ἀναχρονιστική. Δύο τάσεις κυριαρχοῦν στὶς
δοξογραφικὲς ἐπισκοπήσεις του: ἢ βρίσκει τίς γνώμες τῶν παλαιότερων
ὀριστικὰ ξεπερασμένες ἢ βλέπει σ' αὐτὲς προστάδια τῆς δικῆς του φιλοσο-
φίας. Εἶναι λοιπὸν ἐκ τῶν προτέρων σαφὲς ὅτι πρέπει νὰ κρίνουμε προσε-

²⁹⁴ Ἀπὸ τὸ συγκεχυμένον, ὄχι ἀπὸ τὸ κεχωρισμένον.

²⁹⁵ I 14, 105b 12 ἐκλέγειν δὲ χρῆ καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων, τὰς δὲ διαγραφὰς
ποιεῖσθαι περὶ ἐκάστου γένους ὑποτιθέντας χωρὶς, οἷον περὶ ἀγαθοῦ ἢ περὶ ζῴου καὶ
περὶ ἀγαθοῦ παντός, ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ τί ἐστίν. παρασημαίνεσθαι δὲ καὶ τὰς ἐκάστων
δόξας, οἷον ὅτι Ἐμπεδοκλῆς τέτταρα ἔφησε τῶν σωμάτων στοιχεῖα εἶναι· θεὸν γάρ ἄν
τίς τὸ ὑπὸ τινος εἰρημένον ἐνδόξου. Ἔτσι καὶ στὰ Ἀναλ. πρότ. I 30, 46a 16 καὶ στὴ
Ῥητ. II 22, 1396b 4.

²⁹⁶ Βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 108. Πόσο πολλὰ εἶναι τὰ παραθέματα ἀπὸ τὴν παλιότερη
γραμματεία, τὸ δείχνει ὁ W.S. Hinman, *Literary Quotation and Allusion in the Rhetoric,
Poetics and Nic. Ethics of Aristotle*, 1935. Βλ. παραπάνω, σ. 51.

²⁹⁷ Le rôle de l'exposé et de la critique des philosophies antérieures chez Aristote στὸ: *Aristo-
te et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, 35-56. Πρβ. ἐπίσης K. Oehler, «Die Ge-
schichtlichkeit der Philosophie», *Z. für philos. Forsch.* 11, 504-526.

χτικά όλα όσα λέει για τους προγενεστέρους του. Τὸ θέμα²⁹⁸ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι: «οἱ ἀρχές τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν κατὰ τὴ γένεση». Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες τῆς στιγμῆς ἦταν τελείως φυσικό, ὁ Ἀριστοτέλης νὰ στραφεῖ πρῶτα ἐναντίον τοῦ Παρμενίδη καὶ τῶν Ἑλεατῶν, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνταν τὴ γένεση. «Ἡ διδασκαλία τους δὲν ἔχει στὴν πραγματικότητα καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης, ἐντούτοις αὐτοὶ συζητοῦν μερικὲς φορές κάποια φυσικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον.»²⁹⁹ Στὰ κατοπινὰ ἔργα του ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μιλάει πιά γιὰ τοὺς παλαιότερους μὲ ἓνα τέτοιο — θὰ λέγαμε θρασὺ — αἰσθημα ὑπεροχῆς.

«Ἡ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινᾷ εἶναι ὅτι τὰ φυσικὰ πράγματα κινοῦνται, εἴτε ὅλα εἴτε μερικά· αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐμπειρικὸ δεδομένο. Ὁ Παρμενίδης ἤθελε μὲ τὴν πρότασή του νὰ λύσει διαμιάς ὅλα τὰ προβλήματα· αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο· ἂν ὅμως κανεὶς συμφωνεῖ γιὰ ὁρισμένες ἀρχές, μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁρισμένοι ἔβγαλαν ἀπὸ αὐτὲς λαθεμένα συμπεράσματα. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀρχίσουμε τὴν ἐξέταση τῆς ἐλεατικῆς φιλοσοφίας μὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἐννοίας ὑπαρξῆς.» Στὴν ἀνασκευὴ πού ἀκολουθεῖ, τῆς ὁποίας οἱ λεπτομέρειες δὲν μποροῦν νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινáει ἀπὸ τὴ διδασκαλία του γιὰ τίς κατηγορίες. Τὸ «λευκὸ» ὑπάρχει ὡς ιδιότητα διαφορῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ ὡς «τὸ λευκόν».³⁰⁰ Ἄν ἡ ὑπαρξὴ ἦταν κατηγορούμενο, τότε αὐτὸ πού δέχεται τὸ κατηγορούμενο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μόνο μὴ ὄν. Ὅταν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Παρμενίδης κάνει τὴν ὑπαρξὴ συστατικὴ ιδιότητα τοῦ ὄντος, βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸ ἴδιο δίλημμα· ἂν δὲν θέλει δηλαδὴ νὰ ταυτίσει γενικὰ τὴν ὑπαρξὴ μὲ τὴν παρουσία, τότε ἡ ὑπαρξὴ πρέπει νὰ δηλώνει μιὰ ποιότητα, πράγμα πού εἶναι ὅμως ἄτοπο. Ἡ κριτικὴ στοὺς Ἑλεάτες εἶναι βέβαια ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ὅμως ἄποψη εἶναι δίχως σημασία — σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συζήτηση στὸν Παρμενίδη τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κάνει καμιά προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Παρμενίδη στὸν ιδιαίτερο χῶρο ἐκείνου: τὸ βασικὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα δὲν τὸν ἐνδιαφέρει.

Τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους (φυσικοὶ) ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς χωρίζει σὲ δύο

²⁹⁸ 191 a 3.

²⁹⁹ 299, 185 a 18-20.

³⁰⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὸν ἀκαδημεικὸ ὄρο τὸ ὅπερ ὄν γιὰ νὰ δηλώσει τὸ συγκεκριμένο ἐπιμέρους πράγμα (187 a 8 τίς γὰρ μανθάνει αὐτὸ τὸ ὄν (= ὑπαρξὴ, ἔτσι καὶ στὸ 186 b 2) εἰ μὴ τὸ ὅπερ ὄν τι εἶναι) ἐνῶ ἡ λέξις οὐσία σημαίνει, ὡς συνήθως, εἴτε «ἐπιμέρους πράγμα» εἴτε «ὑπαρξὴ». Στὸ Γάμμα 5, 1010 b 23 ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὸ γλυκὺ περίπου ὡς νὰ ἦταν μιὰ πλατωνικὴ ἰδέα. Πρβ. τόμ. Β', σ. 443. Ἀντίθετα, στὰ Φυσ. Ι 2, 186 a 29-31 διαβάζουμε ὅτι «τὸ λευκόν» καὶ τὸ λευκὸν πράγμα δὲν εἶναι ξεχωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· μόνον τὸ εἶναι τοὺς εἶναι διαφορετικὰ.

ομάδες. Στην πρώτη ομάδα κατατάσσει εκείνους που δέχονταν ως υλικό υπόστρωμα ένα από τα τρία στοιχεῖα — φωτιά, αέρα, νερό — ἢ ἕνα στοιχεῖο «πυκνότερο ἀπὸ τὴν φωτιά, ἀραιότερο ἀπὸ τὸν αέρα»³⁰¹ οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ δίδασκαν ὅτι τὰ αἰσθητὰ πράγματα γεννιοῦνται μὲ τὴν πύκνωση ἢ τὴν ἀραίωση. Στὴ δεύτερη ομάδα βάζει τοὺς στοχαστὲς οἱ ὁποῖοι δέχονται ὡς υπόστρωμα κάτι τὸ ἀπροσδιόριστο, μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν δυνάμει ὅλα τὰ πράγματα· αὐτοὶ υποστηρίζουν ὅτι τὰ πράγματα γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ ἀπροσδιόριστο μὲ ἔκκριση.

Μὲ πόσο ἐξωτερικὰ κριτήρια προχωράει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης στὶς σχηματοποιήσεις του, βγαίνει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συγκρίνει χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξη τὴν θεωρίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς πρώτης ομάδας: «...ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων δέχεται τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρὸ ὡς ὕλη καὶ τὸ ἐν ὡς ἀρχὴ τῆς μορφῆς, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τὸ ἐν ὡς ὕλη καὶ τὰ ἐναντία ὡς ἀρχὴ τῆς μορφῆς». Αὐτὴ ἡ σχεδὸν ἀπίστευτὴ ἀφέλεια μπροστὰ στὰ ὄντολογικὰ θέματα ἐμφανίζεται στὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀρκετὰ συχνά.

Ἰδιαίτερη προσοχὴ δίνει στὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξαγόρα, στὶς ὁποῖες βρίσκει τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς δικῆς του θεωρίας γιὰ τὸ δυνάμει. «Ὅλοι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ἔκαναν τὴν ὀρθὴν διαπίστωση ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τὸ τίποτε. Ἐπειδὴ τὰ ἐναντία γεννιοῦνται τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὁ Ἀναξαγόρας δεχόταν ὅτι καὶ τὰ δύο ὑπάρχουν στὸ υπόστρωμα. Τὸ μεγάλο του λάθος ἦταν ὅτι ἀπέδιδε στὸν νοῦν ἕνα ἔργο ἀδύνατο.³⁰² Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα καθαρά στὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν γένεση τῶν ὁμογενῶν ὕλων.³⁰³ Γενικὰ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ ποσοτικὴ σύνθεση ἢ διάκριση.» Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς διαφωνίας του μὲ τοὺς προσωκρατικοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἀντίληψη ὅτι τὰ ἐναντία εἶναι ἀρχὲς εἶναι σωστὴ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι καταλαβαίνουμε τὴν ἔννοια «ἐναντία» μὲ ἕναν ὁρισμένο τρόπο. Ἡ διδασκαλία τὴν ὁποία ἀναπτύσσει ἐδῶ, στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν*, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν θεωρίαν του γιὰ τὴν μορφή καὶ τὴν στέρηση, καὶ τὴν ὁποία ἀργότερα (στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* I 7³⁰⁴) χρησιμοποιεῖ ὡς βάση τῆς

³⁰¹ Δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιὸν ἀνῆκε ἡ διδασκαλία αὐτή. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη.

³⁰² Πρβ. *Φαίδωνα* 97 c.

³⁰³ Μὲ τὴ λέξη *ὁμοιομερῆ* (ἐδῶ, στὸ 188 a 13, *ὁμοειδῆ*) ὁ Ἀριστοτέλης δῆλωνε ἰσοτοὺς ὅπως ἡ σάρκα, τὰ ὀστά κτλ.

³⁰⁴ Στὸ *Περὶ ψυχ.* II 5, 417 a 1 ὁ Ἀριστοτέλης λέει οἱ καθόλου λόγοι περὶ τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν καὶ ἐννοεῖ μὲ αὐτὸ τὸ *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* I 7-9.

θεωρίας του για το μετασχηματισμό των στοιχείων, είναι κατά πάσα πιθανότητα δικό του, πρωτότυπο δημιουργήμα. Ωστόσο μόνο σπάνια μια θεωρία μπορεί να οφείλεται στη σκέψη ενός μόνο ανθρώπου. Στην περίπτωση που μας απασχολεί ένα από τα προστάδια είναι ο πυθαγόρειος πίνακας των ἐναντίων,³⁰⁵ ένα άλλο είναι η αντίληψη που ξεκίνησε από τον Ἡράκλειτο ότι «ἡ φύση ἐπιδιώκει τὰ ἀντίθετα καὶ ἀπὸ αὐτὰ δημιουργεῖ τὴν ἁρμονίαν».³⁰⁶ Φαίνεται μᾶλλον βέβαιο πὼς ὁ Ἡράκλειτος ἐξηγοῦσε κάθε ποιοτική μεταβολή ὡς πέρασμα στὸ ἀντίθετο. Πραγματικά, εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἐμπειρικό δεδομένο ὅτι στὸν αἰσθητὸ κόσμο ἀναγνωρίζουμε πάντα τὸ Α ἀπὸ τὸ ἀντίθετό του Β, π.χ. μέρα-νύχτα, ἄσπρο-μαῦρο ἢ καλὸ-κακό. Αὐτὸ λέει καὶ ὁ Παρμενίδης.³⁰⁷ Τὸ καινούριο στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ἀνάγει τὸ μετασχηματισμὸ τῶν στοιχείων καὶ τῶν βασικῶν ποιότητων σὲ μία μόνο ἀρχή, στὴν ἀρχὴ τοῦ «ποιεῖν-πάσχειν», καὶ τὴν ἐνοποιεῖ μὲ τὴ θεωρία τῶν ἐναντίων. Θεωρώντας τὸ ποιεῖν-πάσχειν μιὰ ἰδιαίτερη μορφή τοῦ κινεῖν-κινεῖσθαι, μπορεῖ νὰ ἐντάξει τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τῶν στοιχείων στὴ γενικὴ θεωρία του γιὰ τὴν κίνηση. Ἐτσι πετυχαίνει τὸ σκοπὸ του, ποὺ εἶναι ἡ ἀναγωγὴ κάθε μεταβολῆς στὴ φύση στὸ πρῶτον κινουῦν. «Τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον πρέπει νὰ εἶναι συγγενή, γιὰτὶ πράγματα ποὺ εἶναι διαφορετικῆς φύσης καὶ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ γένη δὲν μποροῦν νὰ ἐπιδράσουν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο· μποροῦν μόνο ὅσα εἶναι ἐναντία ἢ κλείνουν μέσα τους μιὰ ἐναντίωση.»³⁰⁸ Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης κάνει ἓνα ἀκόμη βῆμα καὶ ἀναλύει τὸ πάσχον ὡς ὑπόστρωμα καὶ ταυτόχρονα ὡς ἐναντίον, καὶ τὸ ποιοῦν εἴτε ὡς ὕλη ἢ ὁποῖα προκαλεῖ μεταβολὴ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της (π.χ. τὸ κρασί κατὰ τὴ ζύμωση) εἴτε ὡς κάτι ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴν ὕλη (π.χ. ὁ γιατρός). Χάρη στὴν ἀνάλυσή του καὶ στὸν παραλληλισμὸ τῶν ἐννοιῶν «ποίησις» καὶ «κίνησις» ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ ταυτίσει τὸ πρῶτον κινουῦν ἀπαθὲς («τὸ πρῶτο ποὺ ἐπενεργεῖ, δὲν δέχεται ὅμως καμιά ἐπενέργεια») μὲ τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον.³⁰⁹

Ὁ Solmsen εἶναι τῆς γνώμης³¹⁰ ὅτι τὴ θεωρία του αὐτὴ γιὰ τὸ ποιεῖν-πάσχειν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εἶχε πάρει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξει αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἐπικαλεῖται δύο χωρία. Στὸν Θεαίτητο ὁ Σωκράτης πε-

³⁰⁵ Ἄλφα 5, 986 a 22, βλ. σ. 210.

³⁰⁶ *Περὶ κόσμου* 396 b 7 = Ἡράκλειτος ἀπ. Β 10.

³⁰⁷ Β 8, 55 κ.έ.· τὸ χωρίο παρατίθεται ἀρκετὲς φορές ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς προστάδιο τῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ ποιεῖν-πάσχειν (π.χ. *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* II 9, 336 a 3 = Παρμ. Α 35).

³⁰⁸ *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* I 7.

³⁰⁹ I 7, 324 b 12.

³¹⁰ *Aristotle's System of the Physical World*, 356.

ριγράφει δύο αντιλήψεις για τη φύση της αίσθησης. Ἡ μία χαρακτηρίζεται «χονδροειδῶς ὑλιστική», ἡ ἄλλη «κομψότερη».³¹¹ Αὐτοὶ οἱ κομψότεροι ὑλιστὲς ὑποστήριζαν ὅτι τὸ σύμπαν βρίσκεται σὲ αἰώνια κίνηση καὶ μεταβολή³¹² καὶ ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη μεταβολῆς: τὸ ποιεῖν καὶ τὸ πάσχειν.³¹³ Ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ αὐτὲς τὲς ἔννοιες στὸν *Θεαίτητο* γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀντίληψη μέσω τῶν αἰσθήσεων. Τὰ πράγματα «ἐπιδροῦν», τὰ αἰσθητήρια ὄργανα «δέχονται τὴν ἐπίδραση». Τὸ δεύτερο χωρίο εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ ἀγώνα τῶν στοιχείων ποὺ κάνει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 56e-57c. Ἐδῶ διαβάζουμε: «Ὅ,τι εἶναι ὅμοιο καὶ τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του δὲν μπορεῖ νὰ προκαλέσει καμιά μεταβολή»³¹⁴ οὔτε νὰ δεχτεῖ ἐπίδραση ἀπὸ κάτι ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτό». Ἐδῶ, λέει ὁ Solmsen, ἔχουμε τὸ πρότυπο τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸ ὅμως ἐμένα μοῦ φαίνεται πολὺ συζητήσιμο. Ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ τὰ στοιχειώδη σώματα, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὲς ἀντίθετες μεταξύ τους ποιότητες· ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς τὴν ἀποψη ὅτι οἱ τέσσερις βασικὲς ποιότητες εἶναι πραγματικὰ δυνάμεις ποὺ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσης. Ἡ θεωρία γι' αὐτὲς τὲς δυνάμεις παίρνει στὴν ἐρμηνεία τοῦ τῶν φυσικῶν φαινομένων μιὰ ἐξέχουσα θέση. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν ποιεῖν-πάσχειν παίζει στὸν Ἀριστοτέλη ἕναν ἐντελῶς διαφορετικὸ ρόλο ἀπὸ ὅ,τι στὸν Πλάτωνα.

Στὲς ἐπισκοπήσεις τῆς ἱστορίας τῶν προβλημάτων ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης, τὲς ἐρωτήσεις τοῦ στοὺς παλαιότερους τὲς θέτει πάντοτε μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ παίρνει τὴν ἀπάντηση ποὺ ἐπιθυμεῖ. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, π.χ., βρίσκει ὅτι τόσο οἱ Ἑλεάτες ὅσο καὶ οἱ Ἀτομικοί, καθὼς καὶ οἱ στοχαστὲς ποὺ σὰν τὸν Ἐμπεδοκλῆ ἔθεταν ὡς ἀρχὲς τὴν *φιλίαν* καὶ τὸ *νεῖκος* ἢ σὰν τὸν Ἀναξαγόρα τὸ *θερμόν* καὶ τὸ *ψυχρόν*, εἶχαν κάνει κάποιες σωστὲς διαπιστώσεις «σὰν νὰ τοὺς εἶχε ἀναγκάσει ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια».³¹⁵ Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ δούλευαν ὁ καθένας μὲ τελείως διαφορετικὴ ἔννοια τῆς ἐναντιότητος, δὲν τὸν ἀπασχολεῖ οὔτε στὸ ἐλάχιστο. «Αὐτοὶ ξεχωρίζουν μεταξύ τους ἀπὸ τὸ ὅτι κάποιοι δέχονται ἀφηρημένες ἀρχές,

³¹¹ 156a ἄλλοι δὲ πολὺ κομψότεροι.

³¹² Ἀφοῦ παρουσίασε στὸ *Λάμβδα* τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὴν αἰώνια κίνηση τοῦ σύμπαντος, ὁ Ἀριστοτέλης κάνει στὸ τέλος (1072b 13) τὴ διαπίστωση: *ἐκ ταύτης ἀρχῆς ἤρτηται ὁ οὐρανός καὶ ἡ φύσις*. Κάνει ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔκφραση χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Σωκράτης: *ἀρχὴ ἐξ ἧς πάντα ἤρτηται - τὸ πᾶν κίνησις ἦν*. Παρόμοιοι πλατωνικοὶ ἀπόηχοι ὑπάρχουν πολλοὶ στὸν Ἀριστοτέλη μερικὲς φορὲς εἶναι συνειδητοί, μερικὲς φορὲς —ὅπως υποθέτουμε— χωρὶς καμιά πρόθεση.

³¹³ *δύναμιν δὲ τὸ μὲν ποιεῖν ἔχον, τὸ δὲ πάσχειν*.

³¹⁴ 57a οὔτε τινὰ μεταβολὴν ἐμποῖσθαι δυνατόν οὔτε τι παθεῖν.

³¹⁵ 188b 29.

ὅπως "ἄρτιο-περιττό" ἢ "φιλία-νεῦκος", ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι παράγουν τὶς ἀρχές τους ἀπὸ τὴν αἴσθησι, π.χ. "θερμὸ-ψυχρὸ", "στερεὸ-ὕγρὸ"». ³¹⁶ Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸν συνηθισμένον τρόπο πραγμάτευσης, τὸν καθαρὰ φορμαλιστικό. Ἡ σύντομη παρατήρησή του γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Δημόκριτου δείχνει πῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἀλλάζει τὴν ὁρολογία τῶν παλαιότερων στοχαστῶν. ³¹⁷

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὴ ρητορικὴ ἐρώτησι: πόσες ἀρχές ὑπάρχουν; Τὸ ἐνδιαφέρον βρίσκεται καὶ πάλι στὴν ἐπιχειρηματολογία του. Θέλει νὰ συνδέσει τὴν καινούρια του θεωρία μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν παλαιῶν στοχαστῶν μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε ἡ λύσις ποὺ αὐτὸς δίνει στὸ πρόβλημα νὰ φαίνεται ἀποτέλεσμα μιᾶς πνευματικῆς δουλειᾶς ποὺ κράτησε αἰῶνες. Ὡς ἀξίωμα προϋποθέτει ὅτι μιὰ οὐσία, δηλαδὴ κάτι ποὺ ὑπάρχει πραγματικά, δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει ἄμεσα ἀπὸ μιὰ ἄλλη οὐσία, γιὰτὶ μεταξύ δύο οὐσιῶν δὲν ὑφίσταται καμιά σχέση ἐναντιότητος. Τὰ ἐναντία εἶναι πάντοτε ἰδιότητες μιᾶς οὐσίας καὶ ὑπάρχουν μόνο ὡς ἰδιότητες. Ἐπομένως εἶναι ἀναγκαῖον νὰ δεχτοῦμε ἓνα τρίτον πράγμα. ³¹⁸ Αὐτὸ λοιπὸν τὸ τρίτον ὁ Ἀριστοτέλης τὸ συγκρίνει μὲ τὴν ἀρχικὴ ὕλη τῶν ἀρχαίων μονιστῶν, οἱ ὅποιοι δέχονταν ὡς ὕλη τὴ φωτιά ἢ τὸ νερὸ ἢ κάτι ἐνδιάμεσον μεταξύ αὐτῶν. ³¹⁹ «Ἡ θεωρία ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς ἀρχές, δηλαδὴ τὸ ἐν, ἡ ὑπεροχὴ καὶ ἡ ἔλλειψις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες γεννιοῦνται τὰ πράγματα, εἶναι ἐπομένως πολὺ παλιά, μόνο ποὺ δὲν τὴν κατάλαβαν πάντοτε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο. Κατὰ τὴ γνώμη τῶν παλαιῶν στοχαστῶν ἡ δυάδα εἶναι τὸ ποιοῦν καὶ τὸ ἐν τὸ πάσχον. Ἀντίθετα ὁ Πλάτων ³²⁰ ὑποστηρίζει ὅτι, ἀντίστροφα, ἡ δυάδα εἶναι τὸ πάσχον καὶ τὸ ἐν τὸ ποιοῦν.»

Τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ κεφαλαίου δείχνουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνίωθε πολὺ καλὰ ὅτι ἦταν δύσκολο νὰ συγκρίνει δίχως κανέναν ἐνδοιασμὸ τὴν τρίτη ἀρχή του μὲ τὴν πρωταρχικὴ ὕλη τῶν παλαιῶν στοχαστῶν. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὑπαγόρευε αὐτὰ τὰ μαθήματα δὲν ἦταν ξεκάθαρα τὰ ὅρια μεταξύ λογικῆς καὶ ὄντολογίας. Ἐντούτοις ὁ Ἀριστοτέλης θὰ πρέπει νὰ εἶχε καταλάβει ὅτι ἡ στέρησις ἦταν μιὰ λογικὴ ἐννοια, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ στοιχεῖον ἦταν μιὰ ἐννοια καθαρὰ ὄντολογική. Γι' αὐτὸ καὶ λέει: «Τὸ ἂν πρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ δύο ἢ γιὰ τρία στοιχεῖα παραμένει ἰδιαίτερα προβληματικό».

³¹⁶ 188b 30.

³¹⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικαθιστᾷ τοὺς παραστατικούς ὅρους τοῦ Δημόκριτου ῥυθμός, διαθιγή, τροπή μὲ τοὺς ἀχρωμους ὅρους θέσις, σχῆμα, τάξις· τὸ στερεόν τὸ ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸ πλήρες.

³¹⁸ 189b 1 ὑποτιθέσθαι τι τρίτον.

³¹⁹ Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐννοεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη· ὁ Ross ἀναφέρει στὸ ὑπόμνημά του (482-483) ἄλλες ἀπόψεις.

³²⁰ 189b 15 τῶν ὑστερόν τινες.

Στὸ ἑβδομο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὴν καινούρια του θεωρία με τρόπο θετικό: «Κατὰ τὴ γνώμη μου πρέπει πρῶτα νὰ ἀσχοληθοῦμε με τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο». Διακρίνει δύο κύριες μορφές γένεσης: 1) τὴ γένεση με τὴ γνωστὴ σημασία τὴ δηλώνει με τὸ ἐξ ἄλλου ἄλλο, «ἀπὸ κάτι κάτι ἄλλο». 2) τὴ γένεση μιᾶς ιδιότητος τὴ δηλώνει με τὸ ἐξ ἑτέρου ἑτερον, «ἀπὸ κάτι διαφορετικὸ κάτι διαφορετικόν». Στὴ δεύτερη περίπτωση μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλὲς ιδιότητες (ἀπλᾶ) ἢ γιὰ σύνολα ιδιοτήτων (συγκείμενα).³²¹

Με τὴ διάκριση γένεσης καὶ ποιοτικῆς μεταβολῆς τὸ παλιὸ ἐπίμαχο θέμα προσεγγίζεται με ἓναν καινούριο τρόπο. Ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει βέβαια τὴ γένεση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων γένεσιν εἰς οὐσίαν, με αὐτὸ ὅμως ἐννοεῖ μιὰ μορφή ὑπαρξῆς κατώτερου εἶδους.³²² Τὸ εἶναι με κυριολεκτικὴ σημασία ἀνήκει μόνο στὶς ιδέες· τὰ αἰσθητὰ πράγματα γεννιοῦνται καθὼς ἀντίγραφα τῶν ιδεῶν «μπαίνουν καὶ πάλι βγαίνουν».³²³ Τὰ αἰσθητὰ πράγματα ποτὲ δὲν θὰ ἔπρεπε, στὴν πραγματικότητα, νὰ τὰ δηλώνουμε με τὴν ἀντωνυμία «αὐτό».³²⁴ Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸ συγκεκριμένο ἐπιμέρους πρᾶγμα «τὴν πρώτη οὐσία», αὐτὸ δηλαδὴ πὺ ὑπάρχει με τὴν κυριολεκτικὴν σημασία, καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς ὄρο ἀκριβῶς τὸ τότε τι πὺ εἶχε ἀπορρίψει ὁ Πλάτων.

Ἡ θέση ὅτι ἡ γένεση με τὴ συνήθη σημασία τῆς λέξης εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ μεταβολὴ ἔχει τὶς ρίζες της στὴ βιολογικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου πὺ ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης. Τὴ βασικὴ του πρόταση «γιὰ τὴν οὐσία δὲν ὑπάρχει ἐναντίον» τὴν ἐπεξηγεῖ³²⁵ με τὸ τυπικὸ παράδειγμα «ἄνθρωπος, ἔμβιο ὄν». Τὰ «ἐναντία», τὰ «στοιχεῖα», οἱ «βασικὲς ποιότητες» ἦταν πολὺ γνωστὲς ἐννοιες, πὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ διαφορετικοὺς σκοποὺς ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους, τοὺς προσωκρατικοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους καὶ τὸν Πλάτωνα. Τὸ καινούριο στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ἐνώνει αὐτὲς τὶς ἐννοιες σὲ μιὰ σύνθεση με τεράστια ἀποτελεσματικότητα. Δὲν ἔχουν τὸν ὑλικὸ χαρακτήρα πὺ ἔχουν π.χ. στὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, καὶ δὲν εἶναι δυνάμεις πὺ ἐνεργοῦν ἀπὸ ἔξω, ὅπως στὸν Ἀναξαγόρα. Ὁ Ἀριστοτέλης κατάφερε —καὶ αὐτό, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἔκανε μερικὲς

321 Πρβ. τὴ μεταγενέστερη διδασκαλία γιὰ τὶς τρεῖς συνθέσεις, *Περὶ ζῴ. μορ.* II 1. Ὅτι τὸ γιγνώμενον ἅπαν ἀεὶ σύνθετόν ἐστι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ λέει καὶ ἐδῶ, στὸ 190b 11.

322 *Φίλητος* 26d· εἶναι μιὰ μεικτὴ καὶ γεγεννημένη οὐσία, 27b.

323 *Τίμ.* 50c εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα, πρβ. 191a 7 τῇ ἀπουσίᾳ καὶ παρουσίᾳ. Στὸν *Παρμενίδη* 156a ὁ Πλάτων ἐκφράζεται με ἓναν τρόπο κάπως διαφορετικόν, τὸ νόημα ὅμως εἶναι τὸ ἴδιο.

324 *Τίμ.* 50a.

325 *Κατ.* 3b 24, *Φυσ.* I 6, 189a 29.

φορές ὄχι χωρὶς βία— νὰ συνδέσει αὐτές τὶς ἔννοιες μεταξύ τους μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει χειροπιαστὰ καὶ εὐκόλα τὴν πορεία τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος. Ἡ ἐξήγησή του γιὰ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὸ δικό του «σύστημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου», γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ τὰ λόγια τοῦ Solmsen, εἶναι καρπὸς μιᾶς τεράστιας ἀφαιρετικῆς ἱκανότητος, τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως εἶναι μιὰ εἰκόνα τοῦ κόσμου στὴν ὁποία ὅλα φαίνονται νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία.

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ γένεση εἶναι θεμελιώδης γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐρμηνεία τῆς φύσης. Στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* ἡ θεωρία δὲν εἶναι ἀκόμῃ ἐντελῶς ἐτοιμὴ. «Ἄν εἶναι οὐσία ἢ μορφή ἢ τὸ ὑπόστρωμα, δὲν εἶναι ἀκόμῃ σαφές.»³²⁶ Στὸ δεύτερο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης δίνει συγκεκριμένες ἀπαντήσεις στὸ θέμα αὐτό. Στὰ *Φυσ.* I (καὶ VII 3) ξεκινάει ἀπὸ μιὰ σημασιολογικὴ ἀνάλυση ὀρισμένων προτάσεων: «Ἀπὸ τὸν χαλκὸ γίνεται ἓνα ἄγαλμα». Αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι κάτι ποὺ δὲν ἔχει μορφή ἀποκτᾷ δομὴ καὶ μορφή, δηλαδὴ «γίνεται κάτι ἄλλο». Αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀνομάζει *ἀπλὴν γένεσιν*. Στὸν δεύτερο τύπο γένεσης μιὰ ιδιότητα ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ ἄλλη. «Ὁ ἀμόρφωτος ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος.» Ἡ γλῶσσα ἀντανakλᾷ τὴ διαφορὰ τῶν δύο τύπων, γιὰτὶ δὲν λέμε «ὁ χαλκὸς γίνεται» ἀλλὰ «ἀπὸ τὸν χαλκὸ γίνεται ἓνα ἄγαλμα». Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεση χρειάζεται καταρχὴν δύο ἔννοιες, δηλαδὴ τὸ ὑπόστρωμα καὶ τὴ μορφή (ὑποκείμενον καὶ μορφή). Ἀποφεύγει τὴ χρῆση τεχνικῶν ὄρων καὶ μιλάει ἐν παρόδῳ γιὰ τὴν ὕλη μὲ τὴν καθημερινὴ τῆς σημασία. Μὲ παιδαγωγικὴ ἐπιδεξιότητα προετοιμάζει τὸ κοινὸ του γιὰ τὴν καινούρια διδασκαλία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ παλιότερα μαθήματά του γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ἴσως μάλιστα τὸ παλιότερο.

Θὰ τὸ βρῖσκαμε φυσικὸ ἂν ὁ Ἀριστοτέλης συζητοῦσε τώρα τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης ἢ, τουλάχιστον, ἀναγνώριζε τὴν ὀφειλὴν του πρὸς αὐτόν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μὲ μιὰ πνευματικὰ ιδιαίτερα ἔντονη ἀντιπαράθεσιν³²⁷ πρὸς τὸν Παρμενίδη καὶ τοὺς Ἑλεάτες ὁ Πλάτων εἶχε ἀποκαταστήσει τὴν ἔννοια τῆς γενέσεως καὶ εἶχε παρουσιάσει μιὰ μνημειώδη θεωρία γιὰ τὶς ἀρχές. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ νεαρὸς Ἀριστοτέλης λέει μὲ μιὰ γεμάτη ἀπὸ περηφάνια αὐτοπεποίθησι: «Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴ λύση τῆς ἡ διένεξης τῶν παλαιῶν στοχαστῶν».³²⁸ Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἀντιπαραβάλλουμε τὴ γεμάτη ἀπὸ σεβασμὸ στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι

³²⁶ 191a 19-20.

³²⁷ Σοφ. 246a *γιγαντομαχία*.

³²⁸ 191a 23.

στὸν πνευματικό του πατέρα, τὸν Παρμενίδη,³²⁹ ἀκόμη κι ὅταν ἐπικρίνει τὶς ἀπόψεις του, μὲ τὸν ὑπεροπτικό τόνο τοῦ νεαροῦ Ἀριστοτέλη: «Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι, ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ φύση τῶν ὄντων, πῆραν, ἐξαιτίας τῆς ἀπειρίας τους, λάθος δρόμο. Ἐπειδὴ πίστευαν ἀκράδαντα ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τὸ τίποτε καὶ ὅτι ἓνα ὄν δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ ἓνα ὄν, ἐβγαλαν τὸ συμπέρασμα ὅτι, γενικά, τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἢ νὰ φθαρεῖ. Δὲν ἤξεραν, μὲ ἄλλα λόγια, τὴν ἔννοια τοῦ ὑποστρώματος. Ἐφτασαν σὲς ἔσχατες συνέπειες τοῦ ἀρνητισμοῦ τους, ὥστε νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει πολλαπλότητα πραγμάτων, ἀλλὰ μόνο τὸ ἴδιο τὸ ὄν. Ἐγὼ ἀντίθετα ὑποστηρίζω...»³³⁰ Ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ κάνει σαφέστερη τὴ διδασκαλία του, διάλεξε γιὰ παράδειγμα τὸν «γιατρό», ἂν σκεφτοῦμε ὅτι αὐτὸ ἦταν ἓνα τυπικὸ παράδειγμα τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ παράδειγμα ποὺ διάλεξε δείχνει καθαρά ὅτι ἡ λύση του δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φαινομενικὴ λύση, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ νεφελώδη ἔννοια «ἀπουσία μιᾶς ιδιότητος». Ὁ ἴδιος ἦταν στ' ἀλήθεια πεπεισμένος ὅτι ὁ καινούριος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὀνόμασε τὸ μὴ ὄν ἔλυσε ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ μιὰ παρατήρησή του: «Οἱ παλαιοὶ στοχαστὲς δὲν ἤξεραν αὐτὴ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ καθαυτὸ μὴ ὄν καὶ στὴ στέρηση, γι' αὐτὸ καὶ ἀπέτυχαν. Παραδέχομαι ὅτι ἡ λύση μου προκαλεῖ ἐκπλήξη. Μερικοὶ θὰ συνεχίσουν νὰ νομίζουν ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ γεννηθεῖ κάτι ἀπὸ τὸ μὴ ὄν· ὥστόσο τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι. Θέλω ἐπίσης νὰ τονίσω ὅτι ἡ λύση μου δὲν προσκρούει στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποκλειόμενου τρίτου· δὲν ἀμφισβητῶ μὲ κανέναν τρόπο τὴ θέση ὅτι κάτι ἢ ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει». Ὑστερα ἀπὸ τὴ σύντομὴ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς ὅτι μὲ μιὰ ἄλλῃ εὐκαιρία³³¹ ἔδωσε μιὰ ἄλλῃ ἐρμηνεία, συγκεκριμένα τὴ θεωρία γιὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνέργειαν, ὁ Ἀριστοτέλης ρίχνει ἄλλο ἓνα βέλος ἐναντίον τῶν παλαιῶν στοχαστῶν: «Ἄν εἶχαν ἀνακαλύψει τὴ φύση τοῦ ὑποστρώματος, θὰ εἶχε ἀφανιστεῖ ὅλη τους ἡ ἄγνοια».

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης στρέφεται ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα. Αὐτὰ ποὺ λέει ἐδῶ τὰ χρησιμοποίησα ἤδη ἐνμέρει κατὰ τὴν παρουσίαση αὐτῆς τῆς θεωρίας.³³² Σ' αὐτὸ τὸ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει τὴ δική του λύση μὲ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα. Κατὰ τὴ συζήτηση τῶν ἀπόψεων τῶν Προσωκρατικῶν ὁ στόχος του ἦταν νὰ ἀνακαλύψει σὲς θεωρίες τῶν παλαιῶν στοχα-

³²⁹ Σοφ. 241d τὸν τοῦ πατρὸς Παρμενίδου λόγον.

³³⁰ Στὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἑξὶ φορές ἡμεῖς λέγομεν.

³³¹ Λάμβδα 5, βλ. παραπάνω, σ. 334.

³³² Παραπάνω, σ. 315.

στῶν αὐτὰ πού κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν σωστά καὶ νὰ δείξει ὅτι ἡ δική του θεωρία ἔλαβε ὑπόψη τῆς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα. Σημεῖο ἀναφορᾶς ἦταν πάντα ἡ προσωπική του ἄποψη. Ἡ σύγκριση — πού ἀκολουθεῖ τώρα — ἀνάμεσα στὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μορφή, τὴ στέρηση καὶ τὴν ὕλη καὶ στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἔχει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Cherniss,³³³ ἕναν τελείως διαφορετικὸ στόχο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται τώρα σὲ ἀκροατὲς πού ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα· οἱ περισσότεροι μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν σίγουρα ὁπαδοὶ αὐτῆς τῆς θεωρίας. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει λοιπὸν νὰ πείσει αὐτὸ τὸ ἀκροατήριό του ὅτι ἡ δική του θεωρία εἶναι ἡ καλύτερη. Καὶ στὴν προσπάθειά του αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι πραγματικὰ φρόντιζε νὰ παρουσιάσει τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν μὲ ἀντικειμενικότητα.

Εἶναι ὥστόσο γεγονὸς ὅτι στὴν ἔκθεση πού ἐπιχειρεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει λανθασμένα τὶς βασικὲς ἰδέες τοῦ Πλάτωνα σὲ ὁρισμένα οὐσιαστικὰ τους σημεῖα. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε εὐκόλα ἂν κάνομε μιὰ σύγκριση μὲ ὅσα λέει ὁ Πλάτων στὸν *Φαῖδωνα*, στὴν *Πολιτεία* καὶ στὸν *Τίμαιο*. Τὸ ἐνδιαφέρον στὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο τὸ τί λέει ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο τὸ πῶς τὸ λέει: τὸ κεφάλαιο μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ νεαροῦ Ἀριστοτέλη καὶ δείχνει πῶς αὐτὸς ἀντιμετώπιζε τὰ περίπλοκα προβλήματα πού ἦταν ἐπικαίρα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ Πλάτων ἔφτασε πολὺ κοντὰ στὴ δική του λύση. Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη αὐτὸ ἦταν ἕνα καλὸ ξεκίνημα: μὲ τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἤθελε νὰ κάνει εὐκολότερα ἀποδεκτὴ τὴν ἔννοια τῆς στέρησης. Ὡστόσο εἶναι πραγματικὰ πολὺ περίεργο ὅτι πούθενά δὲν λέει ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε περιγράψει στὸν *Φαῖδωνα*³³⁴ τὴ σχέση τῶν ἀντίθετων ποιότητων μὲ τὸ ὑπόστρωμά τους μὲ ἕναν τρόπο πού θύμιζε ἐντυπωσιακὰ τὴ δική του θεωρία.

Στὴ συνέχεια ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε παραδεχτεῖ ὅτι ἡ γένεση προκύπτει ἀπὸ τὸ μὴ ὄν καὶ ὅτι ὡς πρὸς αὐτὸ ὁ Παρμενίδης εἶχε δίκιο. Ταυτίζει ἐπομένως τὸ ὑπόστρωμα τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸ μὴ ὄν. Αὐτὸ δὲν

333 *Crit. of Plato*, 84. Ὁ Cherniss δίνει ὡς παράλληλο τὸ I 31 τῶν Ἀναλ. προτ. Ἀφοῦ ἐξέθεσε τὴ διδασκαλία γιὰ τὴ συλλογιστικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο, ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὅτι ἡ δική του μέθοδος εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴ διαιρετικὴ μέθοδο τῆς Ἀκαδημίας.

334 *Φαῖδων* 102 a - 105 b· Cherniss, *Crit. of Plato*, 91: «there is apparently the origin of Aristotle's doctrine of substrate, form and privation». Στὸ 102 e διαβάζουμε ὑπομένον καὶ δεξάμενον τὴν σμικρότητα, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέει στὸ 192 a 13 ἡ ὑπομένουσα συναιτία τῇ μορφῇ - ὥσπερ μήτηρ. Ὅτι μὲ τὶς λέξεις συναιτία καὶ μήτηρ κάνει ἕναν ὑπαινιγμὸ στὸν *Τίμ.* 46 c, 50 d καὶ 51 a εἶναι ὀλοφάνερο· δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης οἱ ἐνημερωμένοι ἀκροατὲς νὰ κατάλαβαν τὴ λέξη ὑπομένουσα ὡς ὑπαινιγμὸ στὸν *Φαῖδωνα*.

είναι καθόλου σωστό. Ὁ Πλάτων δὲν ἔχει βέβαια σταθερὴ ὁρολογία, καὶ ἐπιπλέον συχνὰ ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ γι' αὐτοὺς ποὺ μένουν προσκολλημένοι στὶς λέξεις.³³⁵ Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὅσα λέει γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ιδέες καὶ στὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι ἀπόλυτα σαφὴ. Αἰώνια ὄντα εἶναι τὸ ἔν, τὸ ὄν καὶ τὰ εἶδη.³³⁶ Αἰώνιο ὄν εἶναι καὶ «ὁ χώρος γιὰ τὴν ὑποδοχὴν» (ὑποδοχή) ἢ «τὸ πεδίο» (χώρα).³³⁷ Τὰ αἰσθητὰ πράγματα γεννιοῦνται καθὼς τὸ «πεδίο» δέχεται μέσα του ἀντίγραφα³³⁸ τῶν ιδεῶν· αὐτὴ τὴ διαδικασία ὁ Πλάτων τὴν ὀνομάζει γένεσιν. Τὴν τριάδα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική του τριάδα (μορφὴ – στέρηση – ὕλη), τὴ συναντοῦμε στὸ 52 d: ὄν, χώρα, γένεσις. Ἡ σύγκριση μεταξὺ ὕλης καὶ ὑποδοχῆς χωλαίνει. Ἡ ἀριστοτελικὴ ὕλη εἶναι μιὰ γνωσιολογικὴ ἔννοια· μπορούμε νὰ τὴ γνωρίσουμε μόνο κατ' ἀναλογίαν· μόνο αὐτὸ ποὺ εἶναι σύνθετο ἀπὸ μορφὴ καὶ ὕλη, τὸ σύνολον, τὸ αἰσθητὸ δηλαδὴ πρᾶγμα, ἔχει πραγματικὴ ὑπαρξή. Κατὰ τὴ θεωρίαν τοῦ Πλάτωνα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο: πραγματικὰ ὄντα εἶναι γι' αὐτὸν μόνο οἱ μορφές ἢ ιδέες καὶ τὸ πεδίο ἢ ὑποδοχή· τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι ἀσταθῆ καὶ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῆς γνώσης, ἀλλὰ μόνο τῆς αἴσθησης καὶ τῆς γνώμης.³³⁹

Εἶναι πιθανόν, ἡ αἰτία τῆς λανθασμένης παρουσίας τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν νὰ βρῖσκεται στὸ ὅτι ὁ νεαρὸς Ἀριστοτέλης εἶδε τὸ ὅλο θέμα κυρίως ὡς πρόβλημα γνωσιολογικὸ καὶ λογικὸ³⁴⁰ καὶ ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ δέσμιος αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης ὥστε παραγνώρισε τὴν ὀντολογικὴν του πλευρά. Τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν μπορεῖ πρᾶγματι νὰ τὴ δεῖ κανεὶς ἀπὸ πολλὰς πλευρές.³⁴¹ Ὡς λογικὴ θεωρία ἔχει τὶς ρίζες της στὴ σωκρατικὴ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν. Αὐτὴ ἡ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν ἐξελίχθηκε σὲ σημασιολογικὴ ἀνάλυση: ποιὲς σημασίες κρύβονται πίσω ἀπὸ μιὰ λέξη; Ἐπειτα ἔχουμε τὴν

³³⁵ τὸ μὴ σπουδάζειν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι, Πολιτικός 261 c, Θεαίτ. 184 c.

³³⁶ 52 a ἐν εἶναι τὸ κατὰ ταῦτα εἶδος ἔχον, 52 d ὄν.

³³⁷ 49 a πάσης γενέσεως ὑποδοχή, 52 a χώρα· ἄλλες μεταφορές: μήτηρ 50 d, 51 a, ἔδρα 52 b, τιθήνη 49 a, 52 d· ἐπίσης πανδεχὲς μεταλαμβάνον τοῦ νοητοῦ (51 a), τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει σωστὰ στὸ 209 b 12 μὲ τὴ λέξη μεταληπτικόν καὶ στὸ 210 a 1 μὲ τὴ λέξη μεθεκτικόν. Ὅτι ἡ ὑποδοχὴ εἶναι αἰώνια καὶ ἀμετάβλητη ὁ Πλάτων τὸ λέει ξεκάθαρα στὸ 50 b καὶ στὸ 52 a.

³³⁸ 50 c. Τὰ εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα τῶν ὄντων αἰεὶ μμήματα, 52 c εἰκὼν ἢ φάντασμα. Οἱ ιδέες δὲν εἰσέρχονται ἐπομένως στὸ πεδίο, γιὰτὶ οὐδέτερον ἐν οὐδετέρῳ 52 c. Βλ. J. B. Skemp, Ὑλὴ καὶ ὑποδοχή, *Aristotle and Plato in the Mid-fourth Century*, 201-212· H. Cherniss, *Am. Journ. of Phil.* 75, 1954, 128.

³³⁹ 52 a δόξη μετ' αἰσθήσεως περιληπτόν.

³⁴⁰ Πρβ. παρακάτω, σ. 442.

³⁴¹ Δὲν θέλω μὲ αὐτὸ νὰ πῶ ὅτι ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν ἀκολούθησε κατὰ τὴν ἐξέλιξή της αὐτὰ περίπου τὰ στάδια.

ψυχολογική και τή γνωσιολογική πλευρά, και τέλος τή θεωρία τῶν ἰδεῶν ὡς ὄντολογία (μέ τόν ὄρο αὐτόν ἐννοῶ τή θεωρία τοῦ εἶναι) καί ταυτόχρονα ὡς θεωρία τῶν ἀξιών. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη δέν εἶναι στήν πραγματικότητα θεωρία τοῦ εἶναι. Αὐτός ἀπερίφραστα δεχόταν ὡς ὄντα τὰ χειροπιαστά πράγματα.³⁴²

Ἡ φυσική γιά ἕναν ἀξιόλογο νεαρό στοχαστή ἐπιθετική στάση καί ἡ ἐξίσου φυσική τάση γιά αὐτοεπιβεβαίωση ἔχουν λοιπόν ὡς ἀποτέλεσμα τήν προσήλωση τοῦ Ἀριστοτέλη στόν δικό του τρόπο σκέψης. Ὅποιος διαβάσει τὰ ἔργα του μέ τή σωστή χρονολογικά σειρά καί συγκρίνει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐκθέτει τὰ πράγματα στά *Φυσ. Ι* ἤ στό *Nῦ*³⁴³ μέ ἀνάλογες ἐκθέσεις σέ ἔργα του πού ἀνήκουν στή δεύτερη ἀθηναϊκή περίοδο, π.χ. στό *Γάμμα 5* ἤ στά *Ἡθ. Νικομ. Ι*, προσέχει ἀμέσως τή διαφορὰ στόν τόνο καί στή στάση. Στά πρώιμα ἔργα συναντοῦμε ἕναν ἄνθρωπο μέ ἀντιπολιτευτική διάθεση, μερικές φορές ἐριστικό, πού παίρνει μέ πάθος μέρος στίς ἐριδες τῆς ἐποχῆς· στά ὀψιμα ἔργα βλέπουμε ἕναν ὥριμο στοχαστή πού ἐπιχειρηματολογεῖ νηφάλια καί στό βάθος βάθος τῆς σκέψης του ξανασυνδέεται μέ τόν Πλάτωνα.

Στή σύγκρισή του λοιπόν ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινάει ἀπό τή λαθεμένη ἀντίληψη ὅτι ὁ Πλάτων πίστευε πῶς ἡ ἀπλή γένεσις προκύπτει ἀπό τὸ μὴ ὄν. «Ὁ Πλάτων εἶχε ἐπίσης τή γνώμη ὅτι τὸ ὑπόστρωμα εἶναι μόνο ἕνα καί ὡς πρὸς τόν ἀριθμὸ καί ὡς πρὸς τίς δυνατότητες. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τῶν θεωριῶν μας. Ἐγὼ ὑποστηρίζω ὅτι ἡ ὕλη καί ἡ στέρηση εἶναι δύο διαφορετικὰ μεταξύ τους πράγματα.» Ἐπειτα λέει — χρησιμοποιοῦντας μιὰ ὀρολογία πού εἶναι δύσκολο νὰ μεταφραστεῖ — ὅτι ἡ ὕλη «μπορεῖ νὰ εἶναι μὴ ὄν», ὡστόσο εἶναι «σχεδὸν κάτι ὑπαρκτό»,³⁴⁴ ἐνῶ ἀντίθετα ἡ στέρηση εἶναι καθαυτὴν μὴ ὄν. «Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ μεγάλο καί τὸ μικρό, εἴτε καί τὰ δύο μαζὶ εἴτε τὸ καθένα χωριστά, μὴ ὄν.» Στή θεωρία τῶν ἀρχῶν, πού ὁ Πλάτων εἶχε παρουσιάσει στά μαθήματά του *Περὶ τὰ γὰ-θοῦ*, οἱ δύο ἀρχές ὀνομάζονται τὸ ἐν καί ἡ δυάς, στόν *Τίμαιο* τὸ ἐν ἢ τὸ ὄν καί ἡ χώρα. Ἐπομένως ἡ ταύτιση τοῦ μεγάλου-μικροῦ μέ τήν χώραν εἶναι σωστή: «Οἱ τριάδες τῶν ἀρχῶν πού προτείνουμε διαφέρουν ἐντελῶς μεταξύ

³⁴² *Φυσ. ΙΙ 1*, 193a 3-9 (τὸ χωρίο παρατίθεται παραπάνω, σ. 323).

³⁴³ Ἡ διάλεξη πού βρίσκεται τώρα στό *Corpus* ὡς *Μετὰ τὰ φυσ. Μῦ 9*, 1086a 18 — *Nῦ* εἶναι ἡ ἀτυχέστερη καί πιὸ ἀνώριμη συμβολή τοῦ Ἀριστοτέλη στήν ἀκαδημαϊκή συζήτηση γιά τὰς ἀρχὰς τῶν ὄντων.

³⁴⁴ 192a 3-4. Τὸ χωρίο αὐτὸ τὸ ἀπέδωσα πολὺ ἀνορθόδοξα. Ἡ ὕλη εἶναι οὐκ ὄν κατὰ συμβεβηκός, σχολαστικῶς = συμπτωματικὸ μὴ ὄν· τὸ μὴ ὄν μπορεῖ νὰ «συνοδεύει» ἡ ὕλη εἶναι ἐγγὺς καί οὐσία πως = ὡς ἕνα βαθμὸ σχεδὸν οὐσία. Ἀντίθετα ἡ στέρησης εἶναι οὐκ ὄν καθ' αὐτήν.

τους. Ὁ Πλάτων προχώρησε ὡς τὸ σημεῖο νὰ θεωρήσει ἀναγκαία τὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς ὑποστρώματος, μόνο πού τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ ἦταν ἐνιαῖο.³⁴⁵ Ἀκόμῃ καὶ ὅταν τὸ κάνει δυάδα, ὅταν δηλαδὴ μιλάει γιὰ τὸ μεγάλο-μικρό, αὐτὸ παραμένει μία καὶ μοναδικὴ ἀρχή· ὁ Πλάτων παρέβλεψε τὴ στέρηση».

Στὴ συνέχεια³⁴⁶ ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὶς δικές του ἐννοίες τῆς ὕλης καὶ τῆς στερήσεως. «Σύμφωνα μὲ τὴ δική μου διδασκαλία ἡ ὕλη ἢ ὁποία παραμένει εἶναι μαζὶ μὲ τὴ μορφή αἰτία καὶ ἀρχὴ τῶν φαινομένων, καὶ θὰ μπορούσαμε, ὅπως ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο*,³⁴⁷ νὰ τὴν ὀνομάσουμε "ἡ μητέρα". Τὸ ἄλλο σκέλος τῶν ἐναντίων, δηλαδὴ ἡ στέρηση, θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ — ἂν στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὴν τάση τῆς πρὸς τὸ κακὸ³⁴⁸ — ἀπόλυτα ἀνύπαρκτο. Καὶ οἱ δύο πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει κάτι θεῖο, ἀγαθὸ καὶ ἐπιθυμητό.³⁴⁹ Ἐγὼ ὅμως ὑποστηρίζω ὅτι ἡ στέρηση ὑπάρχει ὡς ἀντίθετο στὸ ἀγαθὸ καὶ³⁵⁰ ὅτι ἡ ὕλη ὑπάρχει ὡς κάτι τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, ποθεῖ καὶ ἐπιδιώκει τὸ ἀγαθόν.»

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Πλάτων δὲν μπορεῖ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ.³⁵¹ «Γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του τὸ ἐναντίον³⁵² πρέπει νὰ ἐπιθυμεῖ τὴ φθορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ μορφή (ιδέα) δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἐπιθυμεῖ τὸν ἑαυτὸ της, γιατί δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ περαιτέρω τελείωση· τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἐναντίον της· γιατί τὰ ἀντίθετα ἐπιδιώκουν νὰ καταστρέψουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο.³⁵³ Ἡ ἀλήθεια πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ὅτι αὐτὸ πού ἐπιθυμεῖ³⁵⁴ εἶναι ἡ ὕλη, ὅπως τὸ θηλυκὸ ἐπιθυμεῖ τὸ ἀρσενικό, ὅχι

³⁴⁵ Δηλαδὴ: ὅχι ὅπως λέω ἐγὼ ὕλη-στέρησις.

³⁴⁶ 192a 13-19· μὲ τὸ τοῖς δὲ συμβαίνει ξαναρχίζει ἡ ἐρμηνεία τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν.

³⁴⁷ Δηλαδὴ ἡ ὑποδοχὴ καὶ ἡ χώρα ὀνομάζονται ἔτσι στὸν *Τίμαιο* μεταφορικά.

³⁴⁸ 192a 15 τὸ κακοποιὸν αὐτῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα. Θὰ ἦταν φυσικὸ ἂν κάποιος Πλατωνικὸς ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς (τῶ-ἀτενίζοντι) φανταζόταν ὅτι ἡ στέρησις εἶναι ἀρχὴ τοῦ κακοῦ. Παραμένει ἀβέβαιο ἂν ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων θεωροῦσε τὸ μέγα καὶ μικρὸν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ (στηρίγματα γι' αὐτὸ στὸν *Πολιτικὸ* 273bc καὶ στὸν *Θεαίτ.* 176e)· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτὴ ἦταν ἡ γνώμη τοῦ Πλάτωνα (*Ἄλφα* 6, 988a 14· *Λάμβδα* 10, 1075a 35· *Νῦ* 4, 1091b 31). Δὲν πρέπει νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ στέρηση ἢ ἡ ὕλη ἦταν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ. Στὸ *Θῆτα* 9, 1051a 13-21 λέει ξεκάθαρα: οὐκ ἔστι τὸ κακὸν παρὰ τὰ πράγματα... καὶ ἐν τοῖς ἐξ ἀρχῆς καὶ τοῖς αἰδίους οὐθέν ἐστιν κακόν. Κατὰ τὴ γνώμη του ἡ ὕλη ὑπάρχει μόνο ὡς ὕλη κάποιου πράγματος καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει καθεαυτὴν ὁποιαδήποτε ιδιότητα. Πρβ. παραπάνω, σ. 354, καὶ τόμ. Β', σ. 449.

³⁴⁹ Στὸν Πλάτωνα τὸ ἐν, στὸν Ἀριστοτέλη τὸ εἶδος καὶ οὐ ἔνεκα.

³⁵⁰ τὸ δὲ (δηλ. φανερὸν εἶναι) ὃ πέφυκεν.

³⁵¹ Πρβ. H. Cherniss, «The Sources of Evil according to Plato», *Proc. Am. Philos. Soc.* 98, 1954, 24-30.

³⁵² Δηλαδὴ τὸ μέγα καὶ μικρόν.

³⁵³ Κατὰ τὸν Πλάτωνα τὰ ἐναντία τείνουν τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο.

³⁵⁴ 192a 22 τοῦτ', δηλ. τὸ ἐφιέμενον.

ὁμῶς ὡς θηλυκό, ἀλλὰ ὡς ἡ ὕλη ποὺ ἔχει αὐτὴν τὴν ιδιότητα.»³⁵⁵

Τελειώνοντας ὁ Ἀριστοτέλης ἐξαίρει τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς διδασκαλίας του: «Τὸ ὑπόστρωμα, ἂν τὸ δοῦμε ὡς στέρηση, φθείρεται, ἐνῶ ὡς δυνατότητα εἶναι αἰώνιο. Ὡς δυνατότητα εἶναι ἡ πρωταρχικὴ ἀρχὴ τῆς ὕλης».

Τὸ δεύτερο βιβλίο τῶν Φυσικῶν. Ἡ διάρθρωσή του εἶναι ἀπλή. 1) Παράπεμποντας σὲ ὅσα λέγονται στὸ I 5-8 τῶν Φυσικῶν ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴ «φύση» καὶ τὸ «φυσικὸ πράγμα» ὡς κάτι τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλη καὶ μορφή καὶ κλείνει μέσα του μιὰ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Ἔργο τοῦ ἐρευνητῆ τῆς φύσης εἶναι νὰ μελετᾷ αὐτὰ τὰ φυσικὰ πράγματα (κεφ. 1-2). 2) Ἡ θεωρία γιὰ τὰ αἷτια, τοὺς τέσσερις παράγοντες οἱ ὁποῖοι ἐξηγοῦν τὴν πορεία ἐνὸς φυσικοῦ φαινομένου. Παρέκβαση γιὰ τὴ σύμπτωση καὶ γιὰ τὴν καλὴ τύχη (κεφ. 3-6). 3) Κατὰ τὴν ἐξήγηση τῶν φυσικῶν φαινομένων ὁ ἐρευνητῆς τῆς φύσης θὰ πρέπει νὰ παίρνει ὑπόψη του καὶ τοὺς τέσσερις παράγοντες. Ἐπειδὴ κάθε φυσικὸ φαινόμενο ἔχει ἓναν συγκεκριμένο στόχο, ὁ ἐρευνητῆς θὰ πρέπει νὰ προσέξει ἰδιαίτερα τὸν παράγοντα τοῦ σκοποῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ γνωρίζει τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε ὅταν μιλοῦμε γιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα (κεφ. 7-9).

Ἀφοῦ ξεπεράστηκαν τὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε ἡ πρόταση τοῦ Παρμενίδου, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὸ προσκήνιο —ὅπως εἶχα ἤδη τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ ἐξηγήσω—³⁵⁶ τρία ἄλλα προβλήματα: ἡ γένεση, ἡ μεταβολή, ἡ κίνηση. Ὁ Ἀριστοτέλης δούλευε μὲ τρεῖς ὁμάδες ἐννοιῶν. Τὴν πρώτη τὴν πραγματευθήκαμε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο. Τὴ δεύτερη τὴν ἀποτελοῦν τὰ τέσσερα αἷτια, τὴν τρίτη τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν *δύναμις-ἐνέργεια*. Εἶναι πιθανόν, οἱ τρεῖς αὐτὲς ὁμάδες νὰ ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς διαφορετικοὺς δρόμους, μὲ τοὺς ὁποῖους ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθοῦσε νὰ προσεγγίσει τὸ σύνολο τῶν προβλημάτων. Στὰ ἔργα του ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ὅλες αὐτὲς οἱ ἐννοιες συνδέονται μεταξύ τους μὲ διάφορους τρόπους. Ἡ προέλευσή τους εἶναι ἀπόλυτα ξεκάθαρη. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν γιὰ τὴ μορφή, τὴ στέρηση καὶ τὴν ὕλη βρίσκεται ὅχι μόνο ἡ τριπλὴ διάκριση τοῦ *Τιμαίου* ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ θεωρητικὸς στοχασμὸς τῶν Προσωκρατικῶν πάνω στὶς ἀρχές. Ἡ θεωρία γιὰ τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν *δύναμις-ἐνέργεια* ἔχει δύο, τελείως διαφορετικὲς μεταξύ τους, πηγές: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ θεωρία γιὰ τὶς «δυνάμεις» ποὺ βρίσκουμε στοὺς Προσωκρατικούς καὶ στοὺς γιατροὺς,

³⁵⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ κρατηθεῖ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη τῶν ἐναντίων.

³⁵⁶ Σ. 330.

καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ διάκριση ποὺ κάνει ὁ Πλάτων ἀνάμεσα στὰ «εἶμαι κάτοχος ἑνὸς πράγματος» καὶ «χρησιμοποιοῦ ἓνα πράγμα». ³⁵⁷ Θὰ ἔχω παρακάτω τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανέλθω στοὺς εἰδικoὺς ὅρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴ δυνατότητα καὶ τὴν παρούσα ἐνέργεια. ³⁵⁸ Ὅσο γιὰ τὰ αἷτια, ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι μόνο ἡ συστηματοποίησή τους. Στὴν πραγματικότητα εἶναι περίεργο ποὺ δὲν χαρακτηρίζει ὡς πέμπτο αἷτιο τὴν ἀνάγκην· εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν τὸ ἔκανε ἐπειδὴ στὴν ἀρχὴ ἤθελε νὰ κρατήσῃ τὴ θεωρία τοῦ ἐντελῶς ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε μορφὴ μηχανιστικῆς ἐξήγησης τῆς φύσης. Στὰ ὄψιμα βιολογικά του ἔργα δὲν βλέπει πάντως καμιά δυσκολία στὸ ὅτι ὁρισμένα φαινόμενα εἶναι «φύσικῶς ἀναγκαῖα» καὶ δὲν χρειάζονται καμιά ἐξήγηση.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια γιὰ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἔργο τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης, στρέφεται κατὰ τῆς ἔννοιας τῆς ἐπιστήμης ἢ ὁποῖα ἦταν ἡ κρατούσα στὴν Ἀκαδημία. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξε ἐπαναστατικὴ, ἡ ἐπιστήμη χωριζόταν σὲ ἐπιμέρους ἐπιστῆμες, ὁριοθετημένες μετὰξὺ τους ἀνάλογα μὲ τὸ ἀντικείμενό τους. Κάθε αὐτόνομη ἐπιστήμη ἔχει τὶς δικές της ἀρχές καὶ μεθόδους. ³⁵⁹ Ἄν τώρα ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ξεχωρίσῃ τὴ φυσικὴ ἀπὸ τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες, αὐτὸ ἔχει τὴν αἰτία τοῦ στὸ ὅτι ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* εἶχε στηρίξει τὴν ἐξήγηση τῆς φύσης πάνω σὲ ἓναν γεωμετρικὸ Ἀτομισμό. Τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τόσο ἐξαντλητικὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης τὸ καταλαβαίνουμε καλύτερα, ἂν θεωρήσουμε αὐτὴ τὴν εἰσαγωγὴ ἓνα εἶδος ἀπολογίας. ³⁶⁰ «Τὰ φυσικὰ πράγματα ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα μὲ τρεῖς ιδιότητές τους: 1) ἔχουν τὴ δύναμη νὰ κινοῦνται, 2) ἔχουν αὐτόνομη ὕπαρξη, 3) εἶναι μορφὴ στὴν ὕλη.» ³⁶¹ Ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα κινοῦνται κατὰ τὴ δική τους ἐπιθυμία ³⁶² ἦταν, φυσικά, σὲ μιὰ αἴθουσα ὅπου διδασκόταν φιλοσοφία, κάτι τὸ αὐτονόητο. Ὅτι ὅμως τὰ στοιχεῖα διαθέτουν «φυσικὴ» κίνηση, ἦταν κάτι καινούριο. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι ἡ κίνηση τῶν στοιχείων δὲν εἶναι βέβαια φύσις, δηλαδὴ ταυτόσημη μὲ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ

³⁵⁷ *κτῆσις-χρῆσις*, βλ. Düring, *Protrepticus*, 245. Πρβ. *Θεαίτ.* 199a.

³⁵⁸ Βλ. τόμ. Β', σ. 454 κ.ε.

³⁵⁹ Ὁ Πλάτων, ἀντίθετα, λέει *μέθοδος καθ' ἑκαστά τε καὶ ἐπὶ πάντων*, *Σοφ.* 235c.

³⁶⁰ Μὲ ἀνάλογο τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ὑπερασπιστεῖ ἀργότερα τὴ ζωολογία καὶ τὴ συγκριτικὴ ἀνατομία, *Περὶ ζῴ. μορ.* I 1.

³⁶¹ 192b 14 *ἐν ἑαυτῷ ἀρχὴν ἔχει κινήσεως*· b 33 *πάντα ταῦτα οὐσία*· b 34 *ἐν ὑποκειμένῳ ἐστὶν ἡ φύσις αἰεί*.

³⁶² ὁρμὴ ἔμφυτος, μόνο στὸ χωρίο αὐτό.

κατὰ φύσιν, δηλαδή σύμφωνα με τὴ φύση. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση καὶ τὸν φυσικὸ χῶρο τῶν στοιχείων εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς κοσμολογίας του: «Εἶναι ἐντελῶς περιττὸ νὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὰ φυσικὰ πράγματα ὑπάρχουν, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι ὀλοφάνερο. Ἀντίθετα, μποροῦμε νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ ἐνὸς πράγματος εἶναι ἡ ὕλη ἢ ἡ μορφή. Σύμφωνα με τὴν κοινὴ ἀντίληψη, ἡ φύση ἐνὸς πράγματος εἶναι αὐτὸ τὸ δίχως μορφή ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται τὸ πρᾶγμα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀντιφῶν πιστεύει ὅτι ἂν φυτεύαμε ἓνα κρεβάτι ἔτσι ὥστε αὐτὸ νὰ ἀρχίσει νὰ πετάει βλαστάρια, δὲν θὰ φύτρωνε κρεβάτι ἀλλὰ ξύλο. Ἔτσι οἱ παλαιοὶ στοχαστὲς ἐπικέντρωναν τὴν προσοχή τους κυρίως στὴν ὕλη καὶ περιέγραφαν τὰ πράγματα ὡς καταστάσεις ἢ τρόπους συμπεριφορᾶς τῶν στοιχείων. Πρέπει ὅμως νὰ ξεχωρίζουμε τὰ προϊόντα τῆς τέχνης ἀπὸ τὰ φυσικὰ πράγματα. Τὰ πρῶτα δέχονται τὴ μορφή τους ἀπὸ ἔξω, ἐνῶ στὰ δεύτερα ἡ μορφή ἀνήκει στὴ φύση τους. Τὴν πρόταση αὕτη μποροῦμε νὰ τὴν κάνουμε ἀκριβέστερη πρὸς τὴν κατεύθυνση ὅτι ἡ φύσις ἐνὸς ἔμβιου ὄντος, με τὴν ἔννοια τῆς γένεσης, εἶναι ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐνεργοποίηση τῆς μορφῆς.»³⁶³

Τὸ συμπέρασμα ἐπομένως εἶναι ὅτι ἡ φύσις μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφή, καὶ ὅτι καὶ τὰ δύο εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θέλει ὅμως ν' ἀφήσει ἐντελῶς ἀπέξω τὴν ἔννοια τῆς στέρησης. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο προσθέτει ὅτι καὶ ἡ στέρηση εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μορφή.³⁶⁴

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὰ τέσσερα αἷτια, σκέφτεται ταυτόχρονα τὰ αἷτια τῆς γνώσης καὶ τὴν ὄντολογικὴ αἰτιώδη σχέση. Μὲ τὰ αἷτια βλέπει νὰ δίνονται ἀπαντήσεις σὲ δύο τελείως διαφορετικὲς ἐρωτήσεις. Στὴν ἐρώτηση διὰ τί ἀπαντοῦμε δηλώνοντας τὸ λόγο. «Δὲν φτάνουμε στὴ γνώση παρὰ μόνο ἀφοῦ συλλάβουμε τὸ λόγο³⁶⁵ τοῦ κάθε πράγματος.» Ἡ ἄλλη ἐρώτηση εἶναι τὸ ἐξ οὗ, «ἀπὸ τί ἀποτελεῖται κάτι;» Στὴν ἐρώτηση αὕτη ἀπαντοῦμε δηλώνοντας τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφή. «Τὰ γράμματα εἶναι αἷτιον τῶν συλλαβῶν, τὰ στοιχεῖα τῶν σωμάτων κτλ.» Τὴ μορφή τὴν ὀρίζουμε δίνοντας «τὸν ὀρισμὸ, τὸ σύνολο ἢ τὴ σύνθεση, τὸ σχῆμα».³⁶⁶ Ἔτσι ὅπως ἀσκοῦνταν ἡ φιλοσοφία στὴν Ἀκαδημία, ἡ σύμπτωση λογικῆς, γνω-

363 193b 12 ἡ φύσις ἢ λεγομένη ὡς γένεσις ὁδὸς ἐστὶν εἰς φύσιν, ἓνα λογοπαίγνιο ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ὑπαινιγμὸς στὴν πλατωνικὴ γένεσιν εἰς οὐσίαν. Πρβ. Λάμβδα 3, 1070a 11-12.

364 193b 19 καὶ γὰρ ἡ στέρησις εἶδος πῶς ἐστὶν, βλ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 90.

365 194b 19 τὸ διὰ τί περὶ ἑκάστων.

366 195a 20 τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ τε ὅλον καὶ ἡ σύνθεσις καὶ τὸ εἶδος, μοναδικὴ διατύπωση, ποὺ μπορῶ νὰ τὴν ἐξηγήσω μόνο ὡς πρῶμο στάδιο τῆς διδασκαλίας ἀργότερα μόνο τὸ σύνολον.

σιολογίας και όντολογίας ήταν κάτι τó φυσικό. Ότι ó 'Αριστοτέλης δέν νοιαζόταν και τόσο για μιá καθαρή διάκριση μεταξύ *causa cognoscendi* και *causa essendi* προκύπτει άπό τó γεγονός ότι σέ μιá περίπτωση ιδιαίτερα ξεκάθαρη χρησιμοποιεί τήν 'íδια έκφραση για τόν «λόγο» και για τήν «αί-τία». ³⁶⁷

Τά τέσσερα αίτια, ή ύλη, ή μορφή, τó ποιητικό αίτιο και ó σκοπός πα-ρουσιάζονται μέ τόν ακόλουθο τρόπο:

1) «Αυτό άπό τó όποίο κάτι γεννιέται, όπως π.χ. τó άγαλμα άπό τόν χαλκό.»

2) «Η μορφή ή τó πρότυπο, ³⁶⁸ δηλαδή ή εξήγηση αυτού πού για τó πράγμα ήταν τó είναι του. ³⁶⁹ μέ αυτό έννοώ τόσο τó γένος όσο και τά στοιχεΐα τού όρισμού. Ός παράδειγμα φέρνω τó διάστημα μιáς όκτάβας· ό όρισμός του και ή μορφή του είναι ή σχέση 2:1, πράγμα πού μέ τή σειρά του άνήκει στο γένος άριθμός.»

3) «Η άρχή μιáς μεταβολής ³⁷⁰ μέ αυτό έννοώ τήν πιό κοντινή αίτία, π.χ. αυτόν πού έδωσε τή συμβουλή, τόν πατέρα για τó παιδί, και γενικά αυτό πού επενεργεί πάνω σέ κάτι.»

4) «Ό σκοπός ή "αυτό για τó όποίο", π.χ. ή υγεία ένσχέσει μέ τόν περίπατο.»

Όπως βλέπουμε, μόνο τó τρίτο αίτιο είναι «αίτία». Τά δύο πρώτα αίτια είναι οί πολύ γνωστές «άρχες» τής γένεσης. ³⁷¹ Τó τέταρτο αίτιον, τó όποίο έμφανίζεται και ως άρχή και ως τέλος, ό 'Αριστοτέλης τó είχε ήδη συζητή-σει άναλυτικά στο διάλογο *Περί φιλοσοφίας*. Η θεωρία τών τεσσάρων αίτί-ων δέν φέρνει έπομένως, στήν ούσία, τίποτε τó καινούριο· πρόθεση τού 'Αριστοτέλη ήταν, ασφαλώς, νά παρουσιάσει αυτά τά τέσσερα αίτια σάν ένα έργαλειό δουλειάς στα χέρια τού μελετητή τής φύσης, σάν ένα έρωτηματο-λόγιο, άς πούμε, πού θα έπρεπε νά τó χρησιμοποιεί σταθερά στίς έρευνές

³⁶⁷ 'Αναλ. ύστ. II 11, 94 a 21 τó τινών (τίνων Waitz, Ross) όντων τουτ' ανάγκη είναι ή, στο a 24, τó ού όντος τοδι ανάγκη είναι, προφανώς αίτία-άποτέλεσμα· έτσι και στή 'Ρητ. I 2, 1356 b 15. Άλλά στο *Περί ζώ. μορ.* IV 2, 677 a 18 διαβάζουμε: δέν πρέπει νά ανα-ζητούμε πάντοτε τó σκοπό, αλλά τινών όντων τοιούτων έτερα έξ ανάγκης συμβαίνει διά ταυτα πολλά.

³⁶⁸ 194 b 26 παράδειγμα: ή λέξη χρησιμοποιείται για τή μορφή μόνο έδω και στο Δέλτα 2, πού είναι μιá μεταγραφή τού κειμένου αυτού. Πρότυπο: Θεαίτ. 176 e και Παρμ. 132 d. Η λέξη άποτελεί σοβαρή ένδειξη για μιá πρώιμη σύνθεση τού έργου.

³⁶⁹ Έδω έχουμε μιá πρώτη εξήγηση τού όρου τó τί ήν είναι· ή διατύπωση μπορεί νά σχετί-ζεται μέ τόν τρόπο πού δούλευαν τούς όρισμούς στήν 'Ακαδημία. Όπως διαπιστώνουμε τó τί ήν είναι σημαίνει: αή έννοια, όπως εκφράζεται στον όρισμό.

³⁷⁰ όθεν ή άρχή τής μεταβολής, άλλου και συνήθως όθεν ή κίνησις.

³⁷¹ Αυτός είναι ό λόγος πού μιλάει και έδω για άρχάς, 194 b 22.

του. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γὰρ τὰ τέσσερα αἷτια εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, μιὰ παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας του γιὰ τὸ τέλος.³⁷²

Μιὰ παραλλαγή τοῦ κεφαλαίου ποὺ συζητοῦμε βρίσκουμε στὸ Δέλτα 2. Ἡ πραγματεία Δέλτα εἶναι ἓνα φιλοσοφικὸ —ἢ ἐννοιολογικὸ— λεξικό, καὶ εἶναι πιθανὸ τὸ Δέλτα 2 νὰ εἶναι ἀντίγραφο τοῦ κεφαλαίου μας.³⁷³ Τὰ δύο ἄλλα βασικὰ κείμενα γιὰ τὴ θεωρία τῶν αἰτίων εἶναι τὸ Ἄλφα 3 καὶ τὰ Ἀναλ. ὅστ. II 11. Στὸ Ἄλφα 3 ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει πολὺ σύντομα τὰ ἴδια τέσσερα αἷτια ὅπως καὶ στὰ Φυσ. II 3· στὰ Ἀναλυτικὰ μιλάει γιὰ τὸ λόγο ἢ τὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα στὴ θέση τῆς ὕλης· τὰ ὑπόλοιπα τρία αἷτια εἶναι τὰ ἴδια.

Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ρήσεις τοῦ Λεύκιππου ποὺ μᾶς σώθηκαν λέει:³⁷⁴ «Τίποτε δὲν γεννιέται δίχως σχέδιο, ἀλλὰ ὅλα μὲ λογικὴ καὶ ἀπὸ ἀνάγκη». Παρὰ τὴ διαφορὰ στὴ φιλοσοφικὴ του αἰτιολόγηση ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Θέτει τρία ἐρωτήματα: Δικαιολογοῦμαστε νὰ χαρακτηρίσουμε αἷτια τὴ σύμπτωση καὶ τὸ αὐτόματο;³⁷⁵ Εἶναι ἡ τύχη καὶ τὸ αὐτόματο τὸ ἴδιο πράγμα, καὶ ἂν ὄχι, τότε τί εἶναι; Ὑστερα ἀπὸ μιὰ βιαστικὴ κριτικὴ στοὺς Ἀτομικοὺς, ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει τὴ δική του ἄποψη.

«Ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἄλλα γίνονται ἀπὸ φυσικὴ ἀναγκαιότητα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πάντοτε καὶ ἄλλα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.³⁷⁶ Ὑπάρχουν ὁμῶς καὶ ἐξαιρέσεις, καὶ τότε μιλοῦμε γιὰ σύμπτωση ἢ γιὰ τὸ αὐτόματο. Ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν στὴ φύση ἢ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἄλλα ὑπηρετοῦν ἓναν σκοπὸ καὶ ἄλλα ὄχι.» Λέγοντας σκοπὸ³⁷⁷ ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ εἴτε ἓναν σκοπὸ συνειδητό, ποὺ βασιζέται σὲ μιὰ ἀπόφαση ποὺ παίρνουμε μὲ τὴ θέλησή μας,³⁷⁸ εἴτε ἓναν σκοπὸ ποὺ εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων παρῶν, π.χ. τὸ

³⁷² Βλ. τόμ. Β', σ. 354.

³⁷³ Ἡ διαφορετικὴ γραφὴ οἰκοδόμος στὸ 1014 a 23 ἀντὶ οἰκοδομῶν (195 b 19) εἶναι μιὰ σοβαρὴ ἐνδειξη γι' αὐτό.

³⁷⁴ 67 B 2: οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντ' ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης. Ὁ Λεύκιππος πίστευε ὅτι ἡ στρωμάτωση τῶν ἀτόμων εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθεῖ λογικὰ καὶ ὅτι ὅλα συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς μηχανικῆς ἀναγκαιότητος.

³⁷⁵ τύχη, αὐτόματον.

³⁷⁶ 196 b 10 τὰ μὲν αἰεὶ ὡσαύτως ἐξ ἀνάγκης γιγνόμενα, τὰ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ: πρόκειται γιὰ μιὰ θεμελιώδη διάκριση στὸν Ἀριστοτέλη. Τὴν ἐννοια «τὸ στατιστικὰ φυσιολογικὸν» (198 b 35) τὴν εἰσήγαγε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης· ἀργότερα λέει ἐπίσης τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν. *Περὶ οὐρ.* III 2, 301 a 5-9: ἡ φύσις εἶναι τάξις, ἔστι γὰρ ἡ φύσις ἐκείνη τῶν πραγμάτων οἷαν ἔχει τὰ πλείω καὶ τὸν πλείω χρόνον. *Πρβ. Φυσ. II 8, 198 b 35.*

³⁷⁷ τέλος ἢ οὐ ἔνεκα.

³⁷⁸ κατὰ προαίρεσιν.

ὅτι ἀπὸ ἑνα βελανίδι γεννιέται μιὰ βελανιδιά. «Σὲ ὅσα συμβαίνουν μὲ ἕναν ὀρισμένο σκοπὸ ὑπάρχει πάντα μιὰ αἰτιώδης σχέση· συμβαίνει ὅμως συχνὰ νὰ μὴν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν αἰτία.»³⁷⁹ Στὴν περίπτωση αὐτὴ μιλοῦμε γιὰ σύμπτωση ἢ γιὰ τὸ αὐτόματο. Ἡ ἀνάλυση ὅμως δείχνει ὅτι ἀκόμη καὶ αὐτὸ πού φαίνεται νὰ συνέβη τυχαῖα, στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτιώδους σχέσης.»³⁸⁰ Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος θέλει νὰ πάρει πίσω κάτι χρήματα πού τοῦ χρωστοῦν· σκοπεύει νὰ πάει στὴν πλατεία τῆς ἀγορᾶς, καὶ μάλιστα μὲ μιὰ εὐκαιρία, ὅταν ξέρεي ὅτι ὁ ὀφειλέτης του ἔχει λεφτά. Συνέβη ὅμως νὰ πάει τυχαῖα στὴν ἀγορὰ χωρὶς νὰ σκεφτεῖ τὸν ὀφειλέτη του· ἐπιπλέον δὲν συνήθιζε νὰ πηγαίνει συχνὰ στὴν ἀγορὰ. Συνάντησε τὸν ὀφειλέτη του καὶ πῆρε τὰ λεφτά του. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση μιλοῦμε γιὰ σύμπτωση. Δὲν θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ μιλήσουμε γιὰ σύμπτωση, ἂν ἡ πρόθεση νὰ πάρει πίσω τὰ λεφτά δὲν εἶχε ὑπάρξει ποτέ. Ἡ σύμπτωση εἶναι ἐπομένως αἷτιο αὐτῶν μόνο τῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων αἷτια θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ ὁ νοῦς, ἡ ἀπόφαση πού παίρνουμε μὲ τὴ θέλησή μας ἢ ἡ φύση.»³⁸¹ Στὴ γλαφυρὴ καὶ οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς τελεολογίας ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ χωρίου πού κάνει ὁ Wieland φαίνεται καθαρά ἡ στενὴ σχέση μεταξὺ τῆς φύσης τοῦ τυχαίου καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους. Ἡ τάξη τοῦ κόσμου εἶναι κατὰ βᾶση λογικὴ· αὐτὸ πού σὲ γεγονότα ἀσυνήθιστα καὶ ὄχι φυσιολογικά μᾶς φαίνεται συμπτωματικὸ θὰ μπορούσε νὰ συνέβαινε καὶ γιὰ χάρη ἑνὸς σκοποῦ.³⁸²

Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ διακρίνει τὴν τύχην ἀπὸ τὸ αὐτόματον μὲ βᾶση μιὰ ἀνάλυση τῆς γλωσσικῆς χρήσης. Βρίσκει ὅτι, ὅταν μιλοῦμε γιὰ τύχη, πρόκειται κατὰ κύριο λόγο γιὰ πράγματα πού συμβαίνουν στὴν ἀνθρώπινη σφαῖρα· τὸ αὐτόματο ἀνήκει περισσότερο στὴ σφαῖρα αὐτῶν πού συμβαίνουν στὴ φύση. Τέλος, ὑπογραμμίζει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ σύμπτωση ἢ γιὰ τὸ αὐτόματο μόνο στὴν περίπτωση συμβάντων πού θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν γιὰ αἰτία καὶ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ ἢ τὴ φύση. «Σὲ σχέση μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴ φύση ἡ σύμπτωση καὶ τὸ αὐτόματο εἶναι λοιπὸν δευτερεύοντα. Ἀκόμη καὶ ἂν λέγαμε, μαζὶ μὲ τὸν Δημόκριτο, ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε ἀπὸ σύμπτωση, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ νοῦς καὶ ἡ φύση εἶναι τὰ πρωταρχικά αἷτια γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου.» Δικαιολογημένα ὁ Solmsen³⁸³ ἐπέστησε τὴν προσοχή

³⁷⁹ 196b 28 ἀόριστος, 197a 10 ἄδελος ἀνθρώπων.

³⁸⁰ Στηρίζομαι ἐδῶ στὸν W. Wieland, *Die arist. Physik*, 257-258.

³⁸¹ II 5, 197a 5 ἡ τύχη αἷτια κατὰ συμβεβηκὸς ἐν τοῖς κατὰ προαίρεσιν τῶν ἐνεκά του. II 6, 198a 5 τὸ αὐτόματον καὶ ἡ τύχη αἷτια ὧν ἂν ἡ νοῦς γένοιτο αἷτιος ἢ φύσις.

³⁸² II 5, 197a 32-35.

³⁸³ 198a 5-13. F. Solmsen, *Aristotle's System of the Physical World*, 107.

μας σ' αυτό το χωρίο. Χωρίς να χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε μεταβατική έκφραση ο Ἀριστοτέλης μιλάει ἐδῶ πρώτα για τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, ἔπειτα για τὸ νοῦ πὺ κυβερνᾷ τὸν κόσμος. Στὴν πραγματικότητα πάντοτε διδάσκει ὅτι ἡ φύση εἶναι λογική. "Ὅτι ὁ νοῦς κυβερνᾷ τὸν κόσμος, εἶναι κάτι πὺ ἐξυπακούεται στὴ διδασκαλία του για τὸ πρῶτον κινεῖν. "Ὅταν στὴν κοσμολογία του καὶ στὴ διδασκαλία του για τὴ φύση ἀναπτύσσει αὐτὴ τὴν ιδέα καὶ ἐμβαθύνει σ' αὐτὴν ἀκόμη περισσότερο, ἐκεῖνο πὺ κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ τονίσει ὅτι, ὑπηρετώντας ἕναν σαφῶς καθορισμένο σκοπό, τὰ φυσικὰ φαινόμενα εἶναι ἀνεπίστροφα. Στὰ φυσικὰ φαινόμενα βλέπει τὴ θεϊκή, ἔλλογη τάξη.³⁸⁴ Μὲ τὴ θεώρηση αὐτὴ ξαναγυρνᾷ, πέρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις. Ἀρνεῖται τὴν πλατωνικὴ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ ἐπίσης δὲν θέλει νὰ παραδεχτεῖ τὴ λαϊκὴ γνώμη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀράχνες καὶ τὰ μυρμήγκια δουλεύουν μὲ ἕνα εἶδος νοῦ.³⁸⁵ "Ὅταν ἐδῶ, στὸ δεύτερο βιβλίον τῶν Φυσικῶν, ταυτίζει τὸν νοῦν καὶ τὴν φύσιν, διατυπώνει — ἴσως για πρώτη φορά — μιὰ ἄποψη ἡ ὁποία ἔγινε θεμελιώδης για τὴν κατοπινὴ βιολογικὴ του ἔρευνα. Τὴν ἀφορμὴ γι' αὐτὴν τὴν ταύτιση τοῦ τὴν ἔδωσε ἡ ἐπιδίωξή του νὰ ἐξηγήσει λογικὰ ἀκόμη καὶ τὸ συμπτωματικό. "Ὅταν μιλάει ἐδῶ για τὴν προτεραιότητα τοῦ νοῦ, θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἡ νοητὴ αἰτιώδης συνάφεια εἶναι πρώτη σὲ σχέση μὲ αὐτὸ — τὸ ἀσαφές για μᾶς — πὺ τὸ ὀνομάζουμε σύμπτωση.

Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἔννοια «αὐτόματον» μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ για φυσικὰ φαινόμενα πὺ δὲν ὑπηρετοῦν ἕναν ὀρισμένο σκοπό.³⁸⁶ Ἀκόμη καὶ στὰ βιολογικὰ ἔργα σπάνια μιλάει για τέτοια φαινόμενα.³⁸⁷ Τὸ ἐνδιαφέρον του ἦταν στραμμένο ἀποκλειστικὰ στὴ γνώση καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς δομῆς. Τὰ αὐτόματα φυσικὰ φαινόμενα, κι ἂν ὑπῆρχαν, δὲν τὸν ἐνδιέφεραν. Ἀντίθετα, τὸν ἐνθουσίαζε πίσω ἀπὸ τὶς λαϊκὲς ἀντιλήψεις για τὸ τυχαῖο νὰ ἀνακαλύπτει μιὰ περίπλοκη δομὴ, ἡ ὁποία τοῦ ἔδινε σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴ δυνατότητα νὰ συνάψει καὶ τὸ τυχαῖο μὲ τὴν ὕψιστη ἀρχὴ τῆς φύσης.

Ἡ γνώση τῆς δομῆς ὡς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης. «Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης περιλαμβάνει τρεῖς γνωστικὲς περιοχές: τὴ θεωρία για τὶς ἀμετάβλητες ἀρχές, τὴν κοσμολογία καὶ τὴ θεωρία για τὰ φυσικὰ πράγμα-

³⁸⁴ Ἡ ταύτιση νοῦ καὶ φύσεως μόνο στὸ χωρίο αὐτό, Ἀλφα 9, 992 a 30: ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μᾶτην ποιοῦσιν *Περὶ οὐρ.* I 4, 271 a 33, πρὸς τὴν φύσιν καὶ πρὸς τὸ θεῖον *Προτρ.* B 50 Düring.

³⁸⁵ 199 a 22 νῶ ἢ τινι ἄλλῳ. Μόνο φαινομενικὰ ἐνεργοῦν σὰν νὰ διαθέτουν λογικὴ σκέψη.

³⁸⁶ 196 b 18 τὰ δ' οὐ.

³⁸⁷ *Περὶ ζῳ.* μορ. IV 2, 677 a 17: *Περὶ ζῳ.* γεν. V 1, 778 a 30.

τα.³⁸⁸ Ἐδῶ ἀσχολούμαστε μόνο μὲ τὰ φυσικὰ πράγματα ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὕλη καὶ μορφή. Τὰ τρία αἰτία: μορφή, αἰτία τῆς μεταβολῆς καὶ σκοπὸς κατὰ κανόνα συνδέονται στενὰ μεταξύ τους. Ἐνα ἐρώτημα βρισκόταν, πράγματι, πάντοτε στὸ κέντρο· συγκεκριμένα: Τί ἔρχεται μετὰ ἀπὸ τί;³⁸⁹ Ποιὸ εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ ἐποίησεν καὶ ποιὸ τὸ πρῶτο ποὺ ἔπαθεν; Διαπιστώνουμε ὅτι κάθε κίνηση καὶ κάθε μεταβολὴ ἔχει δύο ἀρχικὰ σημεῖα· τὸ ἓνα, τὴν ἄμεση αἰτία τῆς μεταβολῆς, μπορούμε νὰ τὸ μελετήσουμε ἄμεσα· τὸ ἄλλο εἶναι ἡ ἀμετάβλητη ἀρχὴ τῆς κίνησης καὶ τῆς μεταβολῆς. Ἡ ἀρχὴ τῆς κλίμακας εἶναι τὸ πρῶτον κινουῦν,³⁹⁰ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ πράγμα ὅπως ἐμεῖς τὸ ὀρίζουμε, καὶ σ' ἐκείνη τῇ μορφῇ ποὺ εἶναι ταυτόχρονα σκοπός, ὁλοκλήρωση καὶ κάτι τὸ καλύτερο.³⁹¹ Αὐτὸ ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐμεῖς ὡς μελετητὲς τῆς φύσης εἶναι νὰ ἀνακαλύψουμε αὐτὴ τὴν κλίμακα καὶ νὰ δείξουμε ὅτι τὸ Χ πρέπει νὰ προέρχεται μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὸ Υ· πρόκειται λοιπὸν στὴν οὐσία γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιοῦμε ὅταν βγάζουμε ἀπὸ κάποιες προκείμενες ἓνα ἀναγκαῖο συμπέρασμα.» Δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια ὅτι ἡ τελεολογία εἶναι μιὰ εὐρετικὴ μέθοδος.

Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαραθέτει τὶς ἔννοιες τέλος καὶ ἀνάγκη, γιὰ νὰ τὶς ἐνώσει ἔπειτα σὲ μιὰ σύνθεση. «Οἱ παλαιότεροι στοχαστὲς ἔδιναν στὰ φυσικὰ φαινόμενα μιὰ ἐξήγηση μηχανιστική. Ἀναζητοῦσαν ὀρισμένες δυνάμεις, ὅπως τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ, καὶ ἀρκοῦνταν στὴ διαπίστωση ὅτι ὅλες οἱ διαδικασίες γίνονται σύμφωνα μὲ μιὰ ἀναγκαιότητα (ἀνάγκη). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἰσήγαγε δύο ἄλλες ἀρχές, τὴν φιλίαν καὶ τὸ νεῖκος, καὶ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας μίλησε γιὰ τὸ νοῦ ποὺ ἔβαλε σὲ τάξη τὰ πάντα· στὴν πραγματικότητα ὅμως τὶς ἀρχές αὐτὲς λίγο τὶς χρησιμοποίησαν.³⁹² Σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη ὁ Δίας στέλνει τὴ βροχὴ γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὰ σπαρτά. Αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια σωστό, γιατί ἡ βροχὴ πέφτει ἀπὸ ἀναγκαιότητα, ἐπειδὴ ὁ ἀέρας ποὺ ἀνεβαίνει ψηλὰ

³⁸⁸ 198a 29 *τρὲς πραγματεῖαι*, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς τρεῖς μορφές οὐσιῶν στὸ Λάμβδα 1.

³⁸⁹ 198a 34 *τί μετὰ τί γίνεται*.

³⁹⁰ 198b 2 *τὸ παντελῶς ἀκίνητον καὶ πάντων πρῶτον*, τὸ σημεῖο ἀφετηρίας ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ διαδικασίες. Ὁ Solmsen (*Aristotle's System*, 113) στηρίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ λέξεις καὶ εἰς τὸ πρῶτον κινήσαν (198a 32) παρεμβλήθηκαν ἀργότερα. Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡς δεδομένο ὅτι ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ πρῶτον κινουῦν ἀνῆκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ βασικὴ σύλληψη τοῦ Ἀριστοτέλη. Πρβ. παραπάνω, σ. 303.

³⁹¹ 198b *διότι βέλτιον οὕτως*, μὲ τὸν σημαντικὸ περιορισμὸ οὐχ ἀπλῶς, γιατί τὸ τέλος εἶναι καλύτερο μόνο ἐνσχέσει μὲ αὐτὸ ποὺ κάθε φορὰ προηγείται τοῦ τέλους. Μόνο ἂν θεωρήσουμε ὡς σύνολο τὸν κόσμον τῆς γένεσης (ἡ *φῦσις πᾶσα*, Ἄλφα 2, 982b 7, παρακάτω σ. 413), μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ σκοπὸς του εἶναι ἀπλῶς τὸ ἄριστο.

³⁹² Τὴν ἴδια ἐπίκριση διατυπώνει καὶ ὁ Πλάτων, *Φαίδων* 98b.

ψύχεται και ξανακατεβαίνει κάτω με τη μορφή νερού.³⁹³ Θα μπορούσαμε ίσως, βέβαια, να δεχτούμε την εξήγηση του Έμπεδοκλή· αυτός υποστήριζε ότι τα δόντια π.χ. αναπτύσσονται με έναν όρισμένο τρόπο σύμφωνα με μια φυσική αναγκαιότητα και ότι επιβίωσαν εκείνα τα συγκεκριμένα όντα τα οποία από σύμπτωση διέθεταν κατάλληλα δόντια, ενώ τα άλλα χάθηκαν.³⁹⁴ Τα πράγματα όμως δεν μπορεί να είναι έτσι. Γιατί η πείρα μάς διδάσκει ότι όλες αυτές οι διαδικασίες συμβαίνουν στη φύση πάντοτε, ή ως επί το πλείστον, με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή σύμφωνα με μια σταθερή τάξη. Έπάρχει επομένως στη φύση στόχος και σαφώς καθορισμένος σκοπός.» Η τάξις της φύσης είναι το κύριο επιχείρημα του Αριστοτέλη υπέρ της τελεολογίας.

Στο θέμα των αιτιών μπορούμε να κάνουμε διάφορους διαλογισμούς και συλλογιστικά να συμπεράνουμε ότι τα πάντα έχουν μια αιτία. "Οτι όμως τα φυσικά φαινόμενα τείνουν προς ένα σκοπό, αυτό είναι, αντίθετα, ένα δεδομένο της εμπειρίας. «Από ένα όρισμένο σπέρμα γεννιέται πάντοτε ένα συγκεκριμένο όν όρισμένου είδους. Όποιος το άμφισβητεί αυτό, αναιρεί καθετί το φυσικό και τη φύση.»³⁹⁵ Στην καθημερινή εμπειρία βασίζεται επίσης και το ότι ο σκοπός είναι κάτι το καλό. Βλέπουμε πώς ένα ζώο ή ένα φυτό εξελίσσονται ώσπου να φτάσουν στην ολοκληρωμένη τους μορφή. Αυτή η ολοκληρωμένη μορφή, που είναι ταυτόχρονα είδος, δηλαδή αυτό που βλέπουμε, το τί ήν είναι, δηλαδή ο όρισμός, και τέλος, δηλαδή αυτό που συμπεραίνουμε ότι είναι το σημείο κορύφωσης της φυσικής εξέλιξης ενός συγκεκριμένου όντος, αποτελεί το αντικείμενο της επιστήμης της φύσης.

Ο πρώτος στοχαστής που ξέρουμε ότι εξέφρασε με σαφήνεια τη βασική ιδέα της τελεολογικής αντίληψης της φύσης είναι ο Διογένης ο Απολλωνιάτης, σύγχρονος του Σωκράτη.³⁹⁶ Αυτός εξηγεί την κανονικότητα των φυσικών φαινομένων και την τάση για την πραγματοποίηση του αγαθού με το ότι ο νοῦς βρίσκεται μέσα στην αρχική ὕλη.

Η σκέψη του Πλάτωνα είναι τελεολογική στο βαθμό που το αγαθό είναι η ὕψιστη ἀρχή του.³⁹⁷ Η τελεολογική νομοτέλεια των φυσικών φαινομένων

³⁹³ Μετεωρ. I 14, 351 a 25 κατά τάξιν νομίζειν χρή ταῦτα γίνεσθαι καὶ περίοδον. Πρόκειται για ένα κεντρικό σημείο της μετεωρολογίας του Αριστοτέλη.

³⁹⁴ Έμπεδοκλής, άπ. 31 B 61, «survival of the fittest», βλ. όμως Kirk-Raven, *The Presocratic Phil.*, 338.

³⁹⁵ 199b 14 ὅλως ἀναιρεῖ ὁ οὕτω λέγων τὰ φύσει καὶ κατὰ φύσιν. Με πολύ ὁμοιο τρόπο μιλάει για τη θεωρία των ιδεών στο Ἄλφα 9, 990b 17 (το χωρίο προέρχεται από το *Περὶ ιδεῶν*).

³⁹⁶ Απ. 64 B 3. Τη φράση του Λεύκιππου που παραθέσαμε παραπάνω (σ. 376) δεν πρέπει να την ἐρμηνεύσουμε τελεολογικά.

³⁹⁷ Φίλητος 54c τὸ οὐ ἔνεκα... ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ μοίρᾳ θετέον.

είναι αυτόνομη για τον Πλάτωνα και ανάγεται στην αρχή της τάξης.³⁹⁸ Μας κάνει λοιπόν εντύπωση πού ο 'Αριστοτέλης μπορεί να λέει ότι ο Πλάτων γνώριζε δύο μόνο από τα αίτια, την ύλη και τη μορφή.³⁹⁹ Σε ένα άλλο χωρίο⁴⁰⁰ ο 'Αριστοτέλης θεωρεί βασιική έλλειψη της θεωρίας των ιδεών το ότι αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της τα τέσσερα αίτια. Έν πάση περιπτώσει ή κριτική του παρουσιάζει τώρα μιὰ καινούρια απόχρωση· παραδέχεται⁴⁰¹ ότι ο Πλάτων «κατά κάποιον τρόπο» χαρακτηρίζει αίτιον την ύπαρξη όρισμένου σκοπού (το «για ποιό λόγο»), όχι όμως όπως ο ίδιος και ούτε όπως απαιτεί ή φύση του πράγματος. Αυτός είναι ο πυρήνας της κριτικής του, και με αυτή τη μορφή ή κριτική του είναι δικαιοδογημένη: ή θεωρία του Πλάτωνα δεν έδινε ικανοποιητική εξήγηση στην αλληλουχία της κίνησης στον αίσθητο κόσμος.

Για να κάνει σαφέστερη την αντίληψή του ότι τα πάντα στη φύση αποβλέπουν σε κάποιο σκοπό, ο 'Αριστοτέλης συγκρίνει τη φύση με την τέχνη. 'Η τέχνη μιμείται τη φύση⁴⁰² και ολοκληρώνει ό,τι ή φύση αφήνει άνολοκληρωτο.⁴⁰³ Για να τονίσει ότι συγκρίνει τη φύση με την τέχνη και όχι τη φύση με τον καλλιτέχνη, ο 'Αριστοτέλης διαλέγει ως παραδείγματα φυτά και κατώτερους ζωικούς οργανισμούς: «Αν λοιπόν κινημένα από τη φύση τους και για κάποιον όρισμένο σκοπό το χελιδόνι χτίζει τη φωλιά του, ή άράχνη ύφαίνει τον ιστό της, τα φυτά μεγαλώνουν τα φύλλα τους για χάρη των καρπών και κατευθύνουν τις ρίζες τους όχι προς τα πάνω, αλλά προς τα κάτω, για να παίρνουν την τροφή τους, τότε είναι φανερό ότι ύπάρχει ένας

³⁹⁸ των τεταγμένως γιγνομένων αίτιαν λέγων το προς έστώς γίγνεσθαι τι παράδειγμα, τοῦτο δέ την ιδέαν είναι 'Αλεξ. *Είς τα Μετά τα φυσ.* 88, 20 από το *Περί τάγαθού ή το Περί ιδεών*.

³⁹⁹ 'Αλφα 6, 988a 7-10. 'Ο 'Αριστοτέλης θα πρέπει να γνώριζε σίγουρα τη συζήτηση για τις τέσσερις αίτίες (αίτιαί) στον *Φίληβο* 27b.

⁴⁰⁰ 'Αλφα 9, 992a 24 - b 9· όπως παρατηρεί ο Cherniss, *Crit. of Plato*, 224, το χωρίο προέρχεται ίσως από το *Περί ιδεών*.

⁴⁰¹ 'Αλφα 7, 988b 7 τρόπον μόν τινά λέγουσι αίτιον. 'Ο 'Αλέξανδρος, *Είς τα Μετά τα φυσ.* 63, 25-13, παραπέμπει στο 'Αλφα 10, 993a 11-16.

⁴⁰² Πιθανόν ήδη στο διάλογο *Περί φιλοσοφίας*, πρβ. άπ. 19c Walzer και Ross, *άτε τελειοτάτη τέχνη και έπιστήμη δημιουργηθέντα*. Το παλαιότερο χωρίο στο *Corpus* είναι αυτό έδω, δηλαδή το II 2, 194a 21· ακολουθούν τά: *Μετεωρ.* IV 3, 381bc και *Προτρ.* B 13 Düring· βλ. το υπόμνημά μου, σ. 187, και τόμ. Β', σ. 182. Το χωρίο 888e από το 10^ο βιβλίο των *Νόμων*, όπου ο Πλάτων μιλάει για φύσιν-τέχνην-τύχην, γράφτηκε πιθανόν ύστερα από τα *Φυσ. II*. 'Η έκφραση 889d *τῇ φύσει εκοίνωσαν την αὐτῶν δύναμιν* είναι σίγουρα ύπαινιγμός στην πρόταση ή τέχνη μιμείται την φύσιν. Πρβ. Jaeger, *Aristoteles*, 75-76.

⁴⁰³ 199a 16 ή τέχνη έπιτελεῖ α ή φύσις άδυνατεί άπεργάσασθαι, και στον *Προτρ.* B 13 Düring. 'Η ίπποκρατική φράση ο ίητρός ύπηρέτης της φύσιος άντανακλᾷ την ίδια ιδέα.

τέτοιος σκοπός⁴⁰⁴ σέ ὅ,τι συμβαίνει καί σέ ὅ,τι ὑπάρχει στή φύση». Σκοπός λοιπόν εἶναι. —ὅπως λέει ὁ Jaeger— αὐτό πού κάθε φορά προκύπτει ὡς τελικό ἀποτέλεσμα κατὰ τήν ἐξέλιξη τῆς διαδικασίας τῆς γένεσης, σύμφωνα μέ τόν φυσικό νόμο καί μέ μιὰ πορεία πού δέν παρουσιάζει διακοπές. Λάθη γίνονται στήν τέχνη ὅπως καί στά ἐπαγγέλματα, καί τὸ ἴδιο συμβαίνει καί στή φύση· τέτοια λάθη εἶναι οἱ τερατογενέσεις. "Ὅσο πιό χαμηλά στήν κλίμακα τῆς φύσης βρίσκεται ἓνα ἔμβιο ὄν, τόσο δυσκολότερο εἶναι νά ἀναγνωρίσουμε τόν συγκεκριμένο σκοπὸ πού ὑπηρετεῖ. Δέν εἶναι σωστὸ νά ἀντιλαμβανόμεστε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σκοποῦ στή φύση ὡς ἀποτέλεσμα σκέψης ἢ λογικῆς διεργασίας· αὐτὸ πού προκαλεῖ τὴν κίνηση εἶναι μιὰ ἀρχή, ἡ ἀρχὴ τῆς νομοτέλειας καί τῆς ὑπαρξῆς ὀρισμένου σκοποῦ.⁴⁰⁵

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἀπορρίψει τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως μπορούμε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ K. v. Fritz,⁴⁰⁶ νά βροῦμε ὀρισμένες σχέσεις μεταξὺ τῆς τελεολογίας του καί τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἀφετηρία τους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ. Ὁ Πλάτων ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τίποτε δέν εἶναι σταθερὸ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, καί γι' αὐτὸ ψάχνει γιὰ ἓναν κόσμον ἀναλλοίωτο ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο καί τὸ χρόνο. Ἀντίθετα, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι ὁ κόσμος τῆς γένεσης καί τῆς φθορᾶς. Σ' αὐτὸν ἀναζητεῖ αὐτὸ πού δέν μεταβάλλεται καί τὸ βρίσκει στὸν βιολογικὸ κύκλο, στὸν ὁποῖο τὰ ἐπιμέρους ὄντα φθείρονται, μένει ὅμως ἡ μορφή. Ἐχομε συνηθίσει νά μιλοῦμε στήν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ «μορφή», στήν περίπτωση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν «ιδέα». Παρὰ τὴ θεμελιώδη διαφορὰ τους στὸν τρόπο τῆς σκέψης, οἱ δύο στοχαστὲς πλησιάζουν πολὺ ὁ ἓνας τὸν ἄλλον στὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα.⁴⁰⁷ Καί οἱ δύο ἀναζητοῦν μιὰ στατικὴ ἀρχὴ μὴ μεταβολῆς. Καί οἱ δύο ἀναζητοῦν τὴν ἐνότητα μέσα στήν πολλαπλότητα, καί τὴ βρίσκουν στή μορφή πού παραμένει.

«Ὅταν λέμε "ἀναγκαῖον", ἐννοοῦμε τρία πράγματα: 1) αὐτὸ πού μᾶς ἐπιβάλλεται, 2) αὐτὸ πού ἂν δέν ὑπάρχει, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει τὸ ἀγαθόν, 3) αὐτὸ πού δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλιῶς, ἀλλὰ μόνο ἔτσι ὅπως εἶναι».⁴⁰⁸ Ὁ

⁴⁰⁴ 199a 29 ἡ αἰτία ἢ τοιαύτη: ἡ λέξη αἰτία δέν πρέπει νά μεταφραστεῖ ὡς αἰτία.

⁴⁰⁵ Αὐτὸ τὸ λέει πιό ξεκάθαρα στὸ Λάμβδα 3, 1070a 7: ἡ μὲν οὖν τέχνη ἀρχὴ ἐν ἄλλῳ (π.χ. στὸν τεχνίτη), ἡ δὲ φύσις ἀρχὴ ἐν αὐτῷ. Ὁ Πλάτων λέει στὸν Σοφ. 265e τὰ μὲν φύσει λεγόμενα ποιεῖσθαι θεία τέχνη, τὰ δ' ἐκ τούτων ὑπ' ἀνθρώπων συνιστάμενα ἀνθρωπίνῃ.

⁴⁰⁶ *Stud. Gen.* 1961, 631.

⁴⁰⁷ Αὐτὸ τὸ ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βῆτα 6, 1002b 12-14 καί 27-32.

⁴⁰⁸ Λάμβδα 7, 1072b 12: ἐδῶ καί στὸ Περὶ ζώ. μορ. 639b 24-640a 9 ἀντὶ τὸ οὐκ ἄνευ ὁ Ἀριστοτέλης λέει τὸ ἐξ ὑποθέσεως ἀναγκαῖον. Αὐτὸ τό, σημαντικὸ γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ

Ἄριστοτέλης μένει πάντοτε σταθερός σ' αὐτὴ τὴν κατάταξη τῶν σημασιῶν τοῦ «ἀναγκαίου». Τὸ θέμα ποὺ θέλει τώρα νὰ συζητήσει εἶναι μὲ ποιά ἔννοια μιλοῦμε γιὰ τὸ ἀναγκαῖον στὰ φυσικὰ φαινόμενα. Σημαίνει τὸ «ἀναγκαῖον» ὅτι εἶναι ἀναγκαῖες ὁρισμένες προϋποθέσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιτευχθεῖ ἓνας ὁρισμένος σκοπός,⁴⁰⁹ ἢ καὶ ὅτι ἂν ὑπάρχουν ὁρισμένες προϋποθέσεις προκύπτει ἀπὸ αὐτὲς κάτι ἀναγκαστικά; Στὴ δευτέρη ἐρώτηση ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἓνα κατηγορηματικὸ ὄχι· δὲν ὑπάρχει στὴ φύση μιὰ καθαρὰ μηχανικὴ ἀναγκαιότητα. Ὡς συνήθως, συγκρίνει τὴ φύση μὲ τὴν τέχνη. Ἐνας σωρὸς ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὑλικά δὲν γίνεται ἀπὸ μόνος του σπί-
τι.⁴¹⁰ τὰ ὑλικά εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση. Ἔτσι γίνεται καὶ στὴ φύση. Ἡ ὕλη ἔχει ιδιότητες οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι: τὰ βαριὰ πηγαίνουν ἀπὸ τὴ φύση τοὺς πρὸς τὰ κάτω, τὰ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω, κ.ο.κ. Ἡ ὕλη εἶναι ὅμως ἀπλῶς προϋπόθεση· χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ ὁρισμένου σκοποῦ τίποτε δὲν προκύπτει ἀπὸ αὐτήν. «Στὴν ὕλη βρίσκεται ἡ ἀναγκαιότητα· ὁ σκοπός, ποὺ γιὰ χάρη του ἡ ὕλη πρέπει νὰ εἶναι φτιαγμένη ἔτσι ἢ ἔτσι, εἶναι ἡ μορφή ποὺ πρέπει νὰ ἐνεργοποιηθεῖ.»⁴¹¹ Γι' αὐτὸ στὴ φύση τὸ τέλος εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀρχή, μὲ ἄλλα λόγια: ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἐξέλιξης ἐνὸς συγκεκριμένου ὄντος βρίσκεται ἤδη στὸ σπέρμα. Ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ μορφή ποὺ ἐνεργοποιεῖται στὴν ὕλη, καὶ ἐπομένως ὁ φυσικὸς πρέπει νὰ στρέφει τὴν προσοχή του κυρίως στὸ σκοπὸ, στὴν ὁλοκληρωμένη μορφή.

Στὶς τρεῖς σειρὲς μαθημάτων ποὺ ἔχουμε συζητήσει, δηλαδὴ στὸ Λάμβδα, στὰ Φυσικά Ι καὶ στὰ Φυσικά ΙΙ, συναντοῦμε ὅλες τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴ φύση: στὸ Λάμβδα τὴ θεωρία γιὰ τὴν κίνηση καὶ γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν ὡς ἀνώτατη ἐξωκοσμικὴ ἀρχή· στὰ Φυσ. Ι τὴ θεωρία γιὰ τὴ μορφή, τὴ στέρηση καὶ τὴν ὕλη ὡς ἀρχὲς τῆς γένεσης· τέλος στὰ Φυσ. ΙΙ τὴ θεωρία γιὰ τὰ τέσσερα αἷτια ὡς μέθοδο γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς φύσης καὶ τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους. Τὰ τρία ἔργα συνδέονται στενὰ μεταξύ τους μὲ ἀμοιβαῖες παραπομ-

Ἄριστοτέλη στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, χωρὶς τὸ ἔχω συζητήσει στὴ μελέτη μου ποὺ περιέχεται στὸ *Aristote et les problèmes de méthode*, 213-221.

⁴⁰⁹ Στὸ Λάμβδα τὸ πρόβλημα διατυπώνεται μὲ τὶς λέξεις τὸ οὐ οὐκ ἄνευ τὸ εὖ.

⁴¹⁰ Λάμβδα 6, 1071 b 30 = 200 a 24. Πρβ. *Περὶ ζώ. μορ.* Ι 5, 645 a 34· ΙΙ 1, 646 a 27.

⁴¹¹ 200 a 13-15. Ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι θεμελιώδης στὶς βιολογικὲς ἔρευνες τοῦ Ἀριστοτέλη, πρβ. τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ ζώ. μορ.* ποὺ παραθέσαμε πρὶν πάνω. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸν ἐνδιαφέρουν κυρίως ἡ συγκριτικὴ ἀνατομία καὶ ἡ φυσιολογία· ἀντίθετα, οἱ ἐμπειρικὲς περιγραφὲς τῶν διαδικασιῶν, τῶν ὀργάνων καὶ τῶν ζώων εἶναι σχετικὰ σπάνιες.

πές και με πολυάριθμες ομοιότητες στη διατύπωση βασικών προτάσεων. Η διδασκαλία για το πρώτον κινούν προϋποτίθεται ως γνωστή στο II 7 των Φυσικών. Και στα τρία έργα ο Ἀριστοτέλης αντιπαρατίθεται εὐγενικά, αλλά αποφασιστικά, στον Πλάτωνα, ιδιαίτερα ως πρὸς τὴ θεωρία του για τις ἀρχές και ὡς πρὸς τις ἀπόψεις πού ἐκθέτει στον Τίμαιο για τὴ γένεση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Συχνὰ χρησιμοποιεῖ καθαρά πλατωνικὲς ἐκφράσεις⁴¹² και μιὰ ὁρολογία τυπικὰ ἀκαδημεικὴ, παράλληλα ὅμως και κάποιους ὅρους πού τοὺς ἐφτιαξε ὁ ἴδιος, ὅπως ἐντελέχεια και τὸ τί ἦν εἶναι. Ἐν παρόδῳ ἀναφέρει ἀπόψεις πού θὰ παίξουν βασικὸ ρόλο σὲ ἄλλα ἔργα του και πού, ἐπομένως, ἔχουν ἤδη πάρει ἐδῶ τὴν πρώτη τους μορφή, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ θεωρίες για τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν στοιχείων,⁴¹³ για τὸ ἀμετάβλητο τῶν εἰδῶν,⁴¹⁴ για τὸν βιολογικὸ κύκλο⁴¹⁵ και για τὸν κύκλο τοῦ νεροῦ.⁴¹⁶

Πόσες ἀπὸ τις θεμελιώδεις ἐννοιες πού ἀναπτύσσονται σ' αὐτὰ τὰ τρία πρώιμα ἔργα εἶχαν ἤδη παρουσιαστεῖ στοῦ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας*, δὲν εἶναι —στὶς λεπτομέρειες— σίγουρο. Θεωρῶ βέβαιον ὅτι εἶχε ἐκτεθεῖ στοῦ διάλογο ἡ διδασκαλία για τὸ πρώτον κινούν ὡς ὑψιστὸ τέλος και ταυτόχρονα ὡς πρώτη ἀρχή, και φυσικὰ και ἡ θεωρία τῶν ἀρχῶν στὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνα για τις ιδέες-ἀριθμούς. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ νὰ θιγόταν στοῦ διάλογο και ἡ —βασικὴ για τὴν ἀριστοτελικὴ ἑρμηνεία τῆς φύσης— σύγκριση φύσης και τέχνης.

⁴¹² Ὅπως ἀπουσία-παρουσία στοῦ 191 a 7, για νὰ θυμηθοῦμε ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού δώσαμε πρὶν πάνω.

⁴¹³ 200 a 1, θέση θεμελιώδης για τὴν κοσμολογία πού ἐκτίθεται στοῦ *Περὶ οὐρανοῦ*.

⁴¹⁴ 196 a 31.

⁴¹⁵ Λάμβδα 5, 1071 a 15-16.

⁴¹⁶ 198 b 19.